

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Stijl en politiek. Een taalkundig-stilistische benadering van Nederlandse parlementaire toespraken

Leeuwen, M. van

Citation

Leeuwen, M. van. (2015, April 16). *Stijl en politiek. Een taalkundig-stilistische benadering van Nederlandse parlementaire toespraken. LOT dissertation series*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/32770>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/32770>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/32770> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Leeuwen, Maarten van

Title: Stijl en politiek. Een taalkundig-stilistische benadering van Nederlandse parlementaire toespraken

Issue Date: 2015-04-16

Hoofdstuk 3

Een heldere en wollige spreekstijl

3.1 Inleiding⁴⁶

Op 6 september 2007 werd in de Tweede Kamer gedebatteerd over het kabinetsstandpunt inzake het rapport *Dynamiek in islamitisch activisme* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). In dit rapport, dat ruim een jaar eerder was verschenen, oordeelde de WRR onder meer dat belemmeringen voor democratisering en mensenrechten in veel moslimlanden meestal weinig met de islam zelf van doen hebben, en dat ook in Nederland ‘angst voor moslims en de islam heeft postgevat’ (Van de Donk, Hancher & Van Lieshout 2006: 201). Deze negatieve spiraal zou moeten worden doorbroken, aldus de Raad, die in het rapport ook een serie beleidsadviezen presenteerde.

Het Kamerdebat over het kabinetsstandpunt ten aanzien van het WRR-rapport is beter bekend komen te staan als het ‘Knettergek-debat’. Dat komt doordat PVV-leider Geert Wilders in zijn toespraak PvdA-minister voor Wonen, Wijken en Integratie, Ella Vogelaar, als ‘knettergek’ bestempelde. Aanleiding voor Wilders’ kwalificatie waren uitspraken die minister Vogelaar in aanloop naar het debat in een interview met dagblad Trouw had gedaan. In het bewuste interview (zie Van der Laan 2007) had Vogelaar gesteld zich te kunnen voorstellen dat de islam een proces zou gaan doormaken dat vergelijkbaar is met processen die joods-christelijke tradities in Nederland hebben doorgemaakt. Volgens Vogelaar nestelde de islamitische cultuur zich zo diepgaand in de Nederlandse samenleving dat Nederland op de lange duur een ‘joods-christelijke-islamitische traditie’ zou kunnen gaan kennen.

Wilders’ gebruik van het woord ‘knettergek’ had de nodige discussie tot gevolg – zowel op het Binnenhof als in de media. Zo stelde CDA-Kamerlid Jan Schinkelshoek na afloop van het debat dat er in de Tweede Kamer ‘al een tijdje’ een proces van taalverruwing aan de gang was. Wilders’ spreekstijl droeg daar volgens hem in belangrijke mate aan bij; het gebruik van ‘knettergek’ vormde in dit verband een ‘nieuw dieptepunt’ (Schinkelshoek 2007). Illustratief is ook de rondgang die Kamervoorzitter Verbeet naar aanleiding van Wilders’ optreden

⁴⁶ Een eerdere versie van dit hoofdstuk verscheen als Van Leeuwen (2014).

maakte langs de verschillende fractievoorzitters om te praten over de vraag of de regels voor het taalgebruik tijdens debatten aangescherpt zouden moeten worden (NRC 2007; Het Parool 2007).⁴⁷

Wilders' taalgebruik leidde echter niet alleen maar tot kritiek. Elsevier-redacteur Van Hoorn suggereerde dat het taalgebruik van Wilders in elk geval niets aan helderheid te wensen overliet:

Wat is er (...) zo erg aan het woord 'knettergek'? Alles beter dan die afgrijselijke sluiertaal waarvan politici zich doorgaans bedienen. Het kabinet van CDA, PvdA en ChristenUnie spreekt in zijn coalitieakkoord bijvoorbeeld over 'een verplichtende aanpak' van inburgering. Als je dwang bedoelt, waarom zeg je dat dan niet gewoon? (Van Hoorn 2007, cursivering MvL)

In dit hoofdstuk presenteer ik een stilistische analyse van de toespraken die Wilders en Vogelaar hielden tijdens het Knettergek-debat. Daarbij vormt de gedachte dat de spreekstijl van beide hoofdrolspelers heel verschillend overkwam het uitgangspunt. Ik zal betogen dat Wilders' taalgebruik, naast de wrevel die het bij velen wekte, overkwam als 'helder', terwijl de spreekstijl van Vogelaar als 'wollig' werd gepercipieerd. In de stilistische analyse zal ik laten zien dat tal van formuleringskeuzes aan deze globale indrukken van 'helder' en 'wollig' taalgebruik bijdragen.

Het doel van de gevalsstudie is tweeledig:

- In methodisch opzicht staat in dit hoofdstuk het werken met een checklist centraal. In de linguïstische stilistiek is meermalen voorgesteld om een checklist in te zetten bij het identificeren van stilistische verschijnselen, maar dit heeft in de praktijk van stijlonderzoek nauwelijks navolging gekregen (zie ook paragraaf 2.2.2). Daarom neem ik hier de proef op de som: in hoeverre is een checklist een waardevol instrument voor taalkundig-stilistisch onderzoek?
- Ik wil ervoor pleiten om in de analyse van politiek taalgebruik systematischer aandacht te besteden aan variatie op het terrein van grammaticale verschijnselen. Voor dit terrein is relatief weinig aandacht (vgl. Fausey & Matlock 2010): de meeste belangstelling gaat traditioneel uit naar lexicale verschijnselen en stijlfiguren (met name metaforen). Als er al aandacht is voor de grammatica, dan zijn analyses doorgaans gericht op nominalisatie en passivering (vgl. Dirven, Polzenhagen & Wolf. 2007: 1230), of transitiviteit (Jeffries 2010; Simpson 1993; Fowler & Kress 1979). In dit hoofdstuk zal ik betogen dat ook andere grammaticale verschijnselen de moeite van het bestuderen waard zijn.

⁴⁷ Deze discussie over (on)toelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer was overigens bepaald niet uniek: zulke discussies zijn van alle tijden (zie Bootsma & Hoetink 2007).

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. In paragraaf 3.2 betoog ik dat de globale indrukken die het uitgangspunt voor de analyse vormen, een intersubjectieve grondslag hebben: ik maak aannemelijk dat Wilders en Vogelaar op macroniveau de indruk wekten respectievelijk een ‘heldere’ en ‘wollige’ spreekstijl te hebben. In paragraaf 3.3 wordt vervolgens de vraag beantwoord welke stilistische verschijnselen aan deze globale indrukken bijdragen. In de conclusie (paragraaf 3.4) vat ik de belangrijkste bevindingen van de gevalstudie samen. Daarbij kom ik ook terug op de waarde van het werken met een checklist.

3.2 De spreekstijl van Wilders en Vogelaar tijdens het ‘Knettergek-debat’

Om inzicht te krijgen in oordelen over de spreekstijl van Wilders en Vogelaar is via de database van LexisNexis gezocht naar artikelen waarin Wilders of Vogelaar genoemd worden, in combinatie met ‘stijl’, ‘taal’ of ‘taalgebruik’. Gezocht is in landelijke en regionale dagbladen in de periode van 6 september 2007 (de dag van het Knettergek-debat) t/m 13 november 2008 (de dag dat Ella Vogelaar moest aftreden). Bij het bekijken van de resultaten van deze vrij globale zoekopdracht bleek al snel dat het niet goed mogelijk was om oordelen te vinden die specifiek gingen over de spreekstijl van Wilders of Vogelaar tijdens het Knettergek-debat. De meeste oordelen over beide politici bleken een *globaal* karakter te hebben: in de meeste gevallen valt niet goed te achterhalen op welke publieke optredens ze precies zijn gebaseerd.⁴⁸

Ook deze globale indrukken zijn echter relevant voor de vraag hoe de spreekstijl van Wilders en Vogelaar tijdens het Knettergek-debat werd gepercipieerd. Uit de analyse van Van Leeuwen (2009) blijkt dat de toespraken van Wilders en Vogelaar tijdens het Knettergek-debat dezelfde stilistische kenmerken hebben als toespraken die beide politici bij andere publieke optredens hielden. De toespraken tijdens het Knettergek-debat kunnen, met andere woorden, worden gezien als representatieve voorbeelden van een manier van spreken die Wilders en Vogelaar bij tal van publieke optredens tentoonspreidden. Het ligt voor de hand dat de globale indrukken op die spreekstijl betrekking hebben.

De oordelen over het taalgebruik van Geert Wilders in de periode 2007-2008 kunnen grofweg worden ingedeeld in twee soorten, die in paragraaf 3.1 al zijn aangestipt. Enerzijds wordt Wilders’ spreekstijl bekritiseerd vanwege het ‘harde’, ‘grove’, ‘beledigende’, ‘onparlementaire’, ‘lompe’, ‘ruwe’ karakter

⁴⁸ Tijdens het onderzoek stuitte ik ook buiten de systematische zoektocht om op een aantal relevante oordelen over het taalgebruik van beide politici (bijvoorbeeld Joosten 2008; Nova 2008). Deze oordelen zijn aan de resultaten van de systematische zoektocht in de dagbladen toegevoegd.

ervan.⁴⁹ Anderzijds wordt het taalgebruik van de PVV-leider ook geprezen, omdat hij zijn standpunten op een ‘heldere’ of ‘duidelijke’ manier verwoordt. Politicoloog André Krouwel oordeelde bijvoorbeeld dat Wilders ‘extreem laag scoort op argumentatie’, maar wel ‘heel helder taalgebruik’ bezigt: ‘op herhalingen, jargon of dooddoeners betrap je hem niet zo gauw’ (Krouwel 2007).⁵⁰ Volgens Olders (2008) is het ‘een feit’ dat Wilders ‘klare taal’ sprak: ‘men kan vinden van de standpunten van Wilders wat men wil, [maar] dat hij ze regelmatig helder naar voren brengt valt niet te ontkennen’. Wilders hanteerde ‘geen wollig taalgebruik’ (Lezerspanel 2009), maar sprak in ‘heldere zinnen’ (De Volkskrant 2008a). Hij verwoordde zijn wereldbeeld ‘helder’ (Joosten 2008), in ‘duidelijke taal’ (Starink 2008; zie ook Bovens & Hendriks 2008 en Aalberts 2012: 89-95). Illustratief is ook dat Wilders in september 2007 de Klare Taalprijs kreeg toegekend door de jargonbrigade van de Nederlandse Nationale Jeugdraad.

De indrukken van Wilders’ ‘heldere’ taalgebruik contrasteren met de manier waarop de spreekstijl van Ella Vogelaar werd gepercipieerd. Vogelaar had moeite om haar genuanceerde standpunten over integratie⁵¹ in heldere bewoordingen uiteen te zetten. Zo oordeelde Ferry Mingelen:

Zij [d.i. Vogelaar] moest de PvdA smoel geven in het integratiedebat, en zij moest duidelijk maken hoezeer de PvdA afweek van het beleid van Verdonk, maar ja dat lukt toch met, laten we het mild zeggen, wisselend succes. Haar beleid op papier in haar integratienota past helemaal in de (...) lijn van Wouter Bos, dus daar zit het probleem niet, maar als ze het gaat uitleggen, als ze reageert, dan wordt het

⁴⁹ Zie bijvoorbeeld Kammer & Reerink (2007), Sitalsing (2008), Trouw (2008) en Van Os (2009).

⁵⁰ Anders dan dit oordeel over Wilders’ taalgebruik doet vermoeden, zijn herhalingsfiguren in het taalgebruik van Wilders overigens volop aanwezig (Kuitenbrouwer 2010; Van Leeuwen 2009). Zie ook paragraaf 3.2.2.8.

⁵¹ Ella Vogelaar was de opvolgster van Rita Verdonk, die bekend stond om haar strenge integratiebeleid. Vogelaar probeerde met het beleid van haar voorgangster te breken en meer nuance aan te brengen in discussies over integratie. Ze stelde stevige maatregelen te willen nemen, maar die maatregelen gepaard te willen laten gaan met het bieden van kansen en het aangaan van dialoog (Vogelaar 2007a; Pauw en Witteman 2007). Integratie moest volgens haar worden gezien als een gezamenlijke reis, als wederkerig proces dat alleen succesvol kan verlopen wanneer iedereen – autochtoon én allochtoon – zich daarvoor inzet (Vogelaar 2007b). Het willen uitdragen van een genuanceerde visie op integratiekwesities bleek al direct op de avond van haar beëdiging (22 februari 2007), toen ze voor de NOS-camera op een vraag over het verbieden van de boerka geen alles-of-niets-standpunt innam. Vogelaar stelde dat boerka’s een probleem konden vormen als ze op het werk gedragen werden, maar dat het op straat dragen van een boerka mogelijk moest zijn. Haar uitspraken leidden direct tot discussie in de media en tot felle kritiek van Wilders. In een interview met de Volkskrant (zie Valk 2007) stelde Wilders geen goed woord over te hebben voor ‘die tante van de PvdA wiens naam ik steeds vergeet’. ‘Dat [boerka’s op straat mogelijk moeten zijn] zegt ze even tussen neus en lippen door. Daar zakt mijn broek van af. Op deze manier gaat het volledig bergafwaarts in Nederland, en dat terwijl de Kamer tot twee keer toe per motie heeft bepaald dat er een verbod moet komen. Zo’n PvdA-dame moet je verketteren.’

allemaal een stuk vager, een stuk wolliger. (Ferry Mingelen in Nova (2008); cursivering MvL)

Ook anderen zagen Vogelaar als een ‘wollig pratende bewindsvrouw’ (De Telegraaf 2008a). ‘Met haar lange, ondoorgroendelijke zinnen vol jargon drijft ze leden van de oppositie geregeld tot wanhoop’, aldus Heerma van Voss & Wester (2008). SP-Tweede Kamerlid Jansen verzuchtte, nadat de Kamer door Vogelaar niet goed was geïnformeerd over het feit dat veel gemeenten niet op tijd konden zijn met het inleveren van wijkplannen:

Ook wij wisten dat allemaal niet (...). Of de minister was slecht geïnformeerd, *of het zijn weer misverstanden die terug te voeren zijn op haar wollige taalgebruik*. Kwalijk is het wel – het begint te lijken op onjuist informeren van de Kamer. (Jansen in Douwes & Meerhof (2007); cursivering MvL)

Interessant in het oordeel van Jansen is vooral het woordje ‘weer’, hetgeen suggereert dat het ‘wollige taalgebruik’ van Vogelaar niet een incidenteel, maar een structureel probleem vormde. Diezelfde suggestie wordt gewekt in het volgende fragment uit een column in de Telegraaf:

(...) [Ik] geef (...) onmiddellijk toe dat de ambtenarentaal hier en daar best voor enige verheldering vatbaar is. Zo staat op de website www.grotestedenbeleid.nl van Ella Vogelaar - *ja, zij weer, ik kan er ook niks aan doen* - onder de button 'FAQ - Sociaal Integratie en Veiligheid' het volgende. (...) (De Telegraaf (2008b); cursivering MvL).

Vogelaars ‘berucht wollige taalgebruik’ (Heerma van Voss 2008) was volgens verscheidene media ook een belangrijke reden om een mediastrategie in de hand te nemen (NRC 2008).⁵²

3.3 Stilistische analyse

Welke stilistische verschijnselen kunnen hebben bijgedragen aan de contrasterende indrukken van het taalgebruik van Wilders en Vogelaar? Welke formuleringskeuzes maakten Wilders’ manier van formuleren zo ‘helder’, en die van Vogelaar ‘wollig’? Die vragen staan in deze paragraaf centraal.⁵³

⁵² Zelf liet Vogelaar zich hier niet over uit. Bekend is het interview met Rutger van Castricum van de website *GeenStijl*, tegenover wie ze minuten lang voor een draaiende camera bleef zwijgen nadat haar gevraagd was of ze inderdaad door een ‘spindoctor’ werd ondersteund.

⁵³ In de stilistische analyse richt ik me dus op één aspect van Wilders’ spreekstijl. Intersubjectieve oordelen die andere aspecten van Wilders’ spreekstijl vatten (zoals de indruk dat zijn taalgebruik ‘onparlementair’ zou zijn) blijven verder buiten beschouwing. Uiteraard zouden dergelijke

Voor de stilistische analyse richt ik me op de toespraken van Wilders en Vogelaar tijdens de eerste termijn van het Knettergek-debat. Interrupties en reacties van Wilders en Vogelaar daarop zijn dus niet geanalyseerd (vgl. paragraaf 2.4). Daarnaast is van Vogelaars bijdragen een serie voorbereide antwoorden op vooraf ingediende vragen niet tot de toespraak gerekend – vragen die over specifieke beleidskwesties gaan en niet zozeer over Vogelaars visie op het integratievraagstuk. Dit is gedaan om het aantal woorden van de twee toespraken zo veel mogelijk gelijk te houden. De geanalyseerde toespraken van Wilders en Vogelaar bevatten respectievelijk 1352 en 1666 woorden; ze zijn in hun geheel te lezen in Bijlage 2.

In de stilistische analyse zal ik geen aandacht besteden aan factoren die de te bespreken verschillen kunnen verklaren – ook al kunnen verschillende factoren worden genoemd:

- Wilders en Vogelaar hadden een verschillende politieke boodschap. Wilders richtte zich op integratieproblematiek omtrent moslims en pleitte daarbij voor radicale maatregelen; Vogelaar sprak in abstractere zin over integratie-in-het-algemeen en had genuanceerdere standpunten (vgl. Tekstkader 1).
- Wilders was lid van de oppositie; Vogelaar sprak uit naam van het kabinet en moest daardoor haar woorden meer wikken en wegen.
- Tijdens het Knettergek-debat was de rol van beide politici ook nog op een andere manier verschillend: Wilders koos de aanval, terwijl Vogelaar de kabinetsstandpunten omtrent integratie moest verdedigen.
- De voorbereiding op het debat was verschillend. Wilders had zijn toespraak vooraf uitgeschreven.⁵⁴ Vogelaar niet: zij werkte met zogeheten ‘bullet points’,⁵⁵ en voelde zich niet goed voorbereid (Vogelaar & Bosma 2009: 112).

oordelen eveneens als uitgangspunt kunnen dienen voor een stilistische analyse; een dergelijke studie zou complementair zijn aan de stijlanalyse in dit hoofdstuk.

⁵⁴ Dit blijkt uit het feit dat Wilders’ vooraf uitgeschreven toespraak online te vinden is (zie <http://www.pvv.nl/index.php/component/content/article/12-spreekteksten/484-inbeng-wilders-tijdens-debat-islamitisch-activisme.html>) [website voor het laatst bezocht op 3 april 2014].

⁵⁵ Dit blijkt uit mailcorrespondentie die ik in 2009 had met een aantal speechschrijvers van Vogelaar. Vogelaars speechwriters schreven alleen toespraken voor haar optredens *buiten* de Tweede Kamer; haar parlementaire toespraken werden door de afdeling ‘Beleid en beleidsondersteuning’ voorbereid. Dat gebeurde in de vorm van ‘bullet points’: uitgeschreven antwoorden op verwachte vragen (‘questions and answers’). Volgens medewerkers van de betreffende afdeling werden de bullet points vooral als voorbereiding op de debatten gebruikt. In de debatten zelf werden ze vrijwel niet ingezet, omdat gestelde vragen meestal toch net wat anders bleken dan de vragen die werden verwacht.

Voor de stilistische analyse in dit hoofdstuk zijn factoren die verschillen tussen de spreekstijlen van Wilders en Vogelaar kunnen verklaren, irrelevant: ze nemen niet weg *dat* de spreekstijl van beide politici heel verschillend werd gepercipieerd. De stilistische analyse is erop gericht formuleringskeuzes aan te wijzen die aan die verschillende percepties bijdragen – los van de vraag welke redenen aan die formuleringskeuzes ten grondslag lagen.

Tekstkader 1. Samenvatting van de toespraken die Wilders en Vogelaar hielden tijdens de eerste termijn van het Knettergek-debat (2007).

Geert Wilders verzet zich in zijn toespraak tegen de Islam – een in zijn ogen intolerante, gewelddadige en imperialistische ideologie. Ook pleit hij voor een verbod op de Koran: volgens hem is dat een oorlogszuchtig en opruiend boek dat in strijd is met de Nederlandse rechtsorde en democratische rechtsstaat. Verder waarschuwt Wilders voor de ‘islamisering’ van de Nederlandse samenleving. Hij roept het kabinet, dat hiertegen nog ‘helemaal niets’ gedaan heeft, op om dit proces een halt toe te roepen, door de Koran en verschillende andere uitingsvormen van de Islam in Nederland te verbieden.

Ella Vogelaar zet in haar toespraak de visie van het kabinet uiteen op het terrein van integratie. Ze stelt dat de aanwezigheid van immigranten, onder wie ook moslims, een gegeven is, en dat problemen die met de komst van immigranten samenhangen in de eerste jaren van de multiculturele samenleving onvoldoende zijn benoemd. Dat heeft, zo stelt ze, geleid tot ‘een groeiend onbehagen’ in de samenleving. Vogelaar betoogt dat de problemen moeten worden aangepakt: de tijd van ‘vrijblijvendheid, onverschilligheid en taboes’ is volgens haar voorbij. Tegelijkertijd waarschuwt ze ervoor om integratievraagstukken niet te verengen tot geloofskwesties. Ook benadrukt ze dat integratie ‘van twee kanten moet komen’. Volgens Vogelaar is integratie een proces dat niet van de ene op de andere dag te realiseren is: het is een proces dat ‘tijd, aandacht en volharding’ kost, waarbij respect voor elkaars eigenheid van groot belang is. Vogelaar stelt ‘geen enkele behoefte’ te hebben om terug te komen op de uitspraken over integratie die ze eerder in dagblad Trouw heeft gedaan.⁵⁶

In paragraaf 3.3.1 beschrijf ik eerst hoe in de toespraken van Wilders en Vogelaar is gezocht naar relevante stilistische verschijnselen. De stilistische analyse zelf volgt in paragraaf 3.3.2. Hier zal ik demonstreren hoe het als ‘helder’ en ‘wollig’ gepercipieerde taalgebruik van beide politici het resultaat is van tal van stilistische keuzes op het tekstuele microniveau. Daarbij zullen ook stilistische verschijnselen worden behandeld op het in de analyse van politiek taalgebruik relatief onderbelichte terrein van de grammatica.

⁵⁶ Deze uitspraken waren voor Wilders reden om Vogelaar als ‘knettergek’ te bestempelen (zie paragraaf 3.1).

3.3.1 Methode

Om stilistische verschijnselen op het spoor te komen die bijdragen aan de indruk dat Wilders en Vogelaar een respectievelijk ‘heldere’ en ‘wollige’ spreekstijl hadden, is de in paragraaf 2.3 beschreven werkwijze gehanteerd.

In een eerste analysefase is bottom-up gezocht naar opvallende stilistische verschijnselen in de toespraken van Wilders en Vogelaar. Daartoe ben ik vergelijkend te werk gegaan: gezocht is naar stilistische verschillen tussen de toespraken van beide sprekers. Deze verschillen zijn in kaart gebracht door op systematische wijze de checklist Nederlandse stijlmiddelen (zie paragraaf 2.2.2) langs te lopen. Voor alle stilistische verschijnselen die in de checklist staan opgesomd, werd dus geïnventariseerd of ze verschillen tussen beide politici te zien geven. Dit bleek niet voor alle stijlmiddelen uit de checklist het geval. Bij onder meer het gebruik van vooropplaatsingen (onderdeel A4 uit de checklist), neologismen (onderdeel B5), partikels (onderdeel B6) en voornaamwoorden van de eerste persoon (onderdeel E2) werden geen opvallende observaties gedaan. Dergelijke stijlmiddelen vielen daarom af voor verdere analyse. De eerste analysefase leverde zo een *selectie* op van stilistische verschijnselen uit de toespraken van Wilders en Vogelaar: de bottomup-analyse leidde tot een lijst van stilistische verschijnselen die verschillen te zien gaven tussen de toespraken van beide sprekers.

In een tweede analysefase werd deze selectie van stijlmiddelen vervolgens ‘topdown’ verder ingeperkt. Gegeven de onderzoeksvraag van de casus zijn voor de stijlanalyse namelijk niet per se *alle* stilistische verschillen tussen Wilders en Vogelaar relevant, maar enkel die stilistische verschillen waarvan aannemelijk kan worden gemaakt dat ze bijdragen aan de indruk dat Wilders en Vogelaar hun standpunten respectievelijk ‘helder’ en ‘wollig’ formuleerden. In de tweede analysefase werd daarom voor elk van de bottom-up geïdentificeerde stijlmiddelen nagegaan of deze bijdragen aan de vastgestelde indrukken op macroniveau. Voor sommige van de geïdentificeerde stilistische middelen bleek het niet mogelijk zo’n verband te leggen; die stilistische verschillen vielen af. Een voorbeeld is de observatie dat Wilders in zijn toespraak meer dan Vogelaar kiezers een eigen ‘perspectief’ toekent (vgl. E7 in de checklist), door hen op te voeren als subject bij een werkwoord van cognitie. Zinnen (1) en (2) demonstreren dit verschijnsel:

- (1) (...) veel Nederlanders (...) *bunkeren* naar actie’. (W55)
- (2) De meerderheid van de bevolking (...) *denkt* daar anders over. (W58)

Deze stilistische observatie is op zich interessant (zie paragraaf 4.3.2.5). Het bleek echter niet mogelijk om deze stilistische observatie te verbinden aan het gekozen macroniveau: het wel of niet verwijzen naar kiezers in combinatie met een werkwoord van cognitie lijkt niet bij te dragen aan de indruk van ‘helder’ of

‘wollig’ formuleren. Dat maakt de stilistische observatie irrelevant voor de huidige analyse.

Al met al is bij het zoeken naar en selecteren van relevante stilistische verschijnselen dus een combinatie van bottomup- en topdownanalyse toegepast (vgl. paragraaf 2.3). Tijdens de bottomup-analyse werden op systematische wijze stilistische verschillen tussen de toespraken van Wilders en Vogelaar geïnventariseerd (met behulp van de checklist); vervolgens werd topdown de vraag gesteld welke van deze stilistische verschillen kunnen hebben bijgedragen aan de vastgestelde indrukken op macroniveau (‘helder’ en ‘wollig’ taalgebruik).

Deze combinatie van systematische bottomup- en topdownanalyse leidde tot de selectie van stilistische verschijnselen die in Tabel 1 is weergegeven. Tabel 1 geeft, met andere woorden, een overzicht van de stilistische verschijnselen die tijdens de analyse naar voren kwamen als middelen die verschillen tussen beide sprekers te zien geven en waarvan bovendien aannemelijk kan worden gemaakt dat ze bijdragen aan de indruk dat Wilders en Vogelaar respectievelijk ‘helder’ en ‘wollig’ spraken. Per verschijnsel is aangegeven door welk onderdeel uit de checklist de blik van de analist op dat verschijnsel gericht werd. Zoals het overzicht laat zien, geldt voor ‘definietheid of indefinietheid’ en ‘zinslengte’ dat deze verschijnselen niet door het gebruik van de checklist op het spoor zijn gekomen. Tijdens de bottomup-analyse werden deze verschijnselen aangetroffen; ze bleken relevant voor de indruk van helder/wollig taalgebruik, en zijn daarom aan de systematische analyse toegevoegd.

Tabel 1. Stilistische verschijnselen in de toespraken van Wilders en Vogelaar die bijdragen aan de indruk van een respectievelijk ‘heldere’ en ‘wollige’ spreekstijl.

Stilistische verschijnselen	Onderdeel uit de checklist (zie paragraaf 2.2.2)	Paragraaf
Intensiverende en extensiverende woorden	Woordgebruik: B1	3.3.2.1
Concrete of abstracte naamwoorden	Woordgebruik: B2	3.3.2.2
Nominalisaties	Woordgebruik: B2	3.3.2.3
Definietheid of indefinietheid	---	3.3.2.4
Heldere of onheldere verwijswwoorden	Tekststructuur: D1	3.3.2.5
Complexe of niet-complexe zinnen	Grammatica: A3	3.3.2.6
a. zinslengte	---	
b. aan- of afwezigheid van bijzinnen	Grammatica: A3	
c. graden van inbedding	Grammatica: A3	
Aan- of afwezigheid van complementatie	Grammatica: A5	3.3.2.7
Parallelisme en anafoor	Stijlfiguren: C2	3.3.2.8
Metafoor	Stijlfiguren: C3	3.3.2.9

In paragraaf 3.3.2 zal ik voor de stilistische verschijnselen uit Tabel 1 betogen dat ze bijdragen aan de indruk dat Wilders en Vogelaar een respectievelijk ‘heldere’ en ‘wollige’ spreekstijl hanteerden.

3.3.2 Resultaten

De voorbeelden die bij het bespreken van de resultaten worden gegeven, zijn voorzien van codes, zoals (W12) of (V45). Deze staan voor respectievelijk de toespraak (W=Wilders; V=Vogelaar) en de specifieke zin uit die toespraak. (W12) staat dus voor ‘Toespraak Wilders, zin 12; (V45) voor ‘Toespraak Vogelaar, zin 45. De volledige toespraken zijn, inclusief zinsnummering, te vinden in Bijlage 2.

Voor de statistische toetsing is in dit hoofdstuk gebruikgemaakt van log likelihood. Met log likelihood kunnen frequenties van verschijnselen in corpora met elkaar worden vergeleken, ook als de onderzochte verschijnselen relatief weinig voorkomen (Vis, Sanders & Spooren 2009: 415).⁵⁷ Voor het berekenen van zinslengteverschillen (zie paragraaf 3.3.2.6) heb ik gebruikgemaakt van een t-test.⁵⁸ De afkortingen in de gekwantificeerde gegevens moeten als volgt worden gelezen: W = Wilders; V = Vogelaar; w = aantal woorden; z = aantal zinnen.

3.3.2.1 Intensiverende en extensiverende woorden

Een van de aandachtspunten in de checklist op het gebied van woordgebruik is de vraag of er in de te analyseren tekst(en) woorden zijn met specifieke connotaties (zie B1). Het woord dat er in de toespraak van Wilders in dit verband direct uitspringt is in paragraaf 3.1 al ter sprake gekomen: ‘knettergek’, dat door Wilders wordt gebruikt om minister Vogelaar te typeren.

- (3) Minister Vogelaar kwekt dat Nederland in de toekomst een joods-christelijk-islamitische traditie zal kennen, en dat zij de islam wil helpen te wortelen in de Nederlandse samenleving. Zij toont daarmee wat mij betreft aan dat zij *knettergek* is geworden. (W60-61)

Opvallend aan de term ‘knettergek’ is niet alleen dat het woord een sterk negatieve lading heeft⁵⁹ en parlementaire conventies op het gebied van bejegening doorbreekt, maar ook dat het woord zich bevindt op het uiterste

⁵⁷ Concreet zijn de berekeningen uitgevoerd met de ‘loglikelihood-calculator’ (zie <http://ucrel.lancs.ac.uk/llwizard.html> en de verwijzingen aldaar).

⁵⁸ Log likelihood is geschikt voor statistische toetsing van categoriale data (Field 2013: 721), waarvan bij stilistische verschijnselen doorgaans sprake is. Bij zinslengte hebben we echter te maken met continue data; vandaar dat gekozen is voor een parametrische (onafhankelijke) t-test (Field 2013: 10, 365).

⁵⁹ Dat geldt overigens ook voor het werkwoord ‘kwekken’. Pejoratieve stilistische keuzes in Wilders’ taalgebruik komen uitgebreider aan bod in paragraaf 4.3.2.1.

van een semantische schaal. Wilders omschrijft Ella Vogelaar niet als ‘gek’, maar als ‘knettergek’ – hetgeen een graad of wat sterker is. De formulering ‘knettergek’ is daarmee een voorbeeld van wat een ‘intensieverder’ genoemd wordt: een stilistisch middel dat een evaluatief karakter heeft en waarmee een taalgebruiker zijn standpunt kracht bijzet (Van Mulken & Schellens 2012; Schellens 2006).

Onderzoek naar taalintensiteit heeft laten zien dat taalgebruikers tal van stilistische middelen kunnen inzetten om hun standpunt kracht bij te zetten. Niet alleen ‘voorvoegsels’ (zoals in ‘knetter’ in ‘knettergek’) kunnen een intensiverend karakter hebben, maar onder meer ook zelfstandige naamwoorden (bijvoorbeeld ‘ramp’ in plaats van ‘nadeel’), bijvoeglijke naamwoorden (‘schitterend’ in plaats van ‘mooi’), werkwoorden (‘schransen’ in plaats van ‘eten’), telwoorden (‘vele’ in plaats van ‘sommige’), en verschillende soorten bijwoorden (o.a. van frequentie (‘voortdurend’ in plaats van ‘soms’) en kwantiteit (‘volkomen’ in plaats van ‘enigszins’) kunnen soms als intensiverend worden aangemerkt.⁶⁰ Volgens Van Mulken & Schellens (2012: 29) is een tekstelement intensiverend als het in de context waarin het voorkomt kan worden weggelaten of kan worden vervangen met als resultaat een minder krachtige uiting die in de context relevant is. Wilders’ gebruik van ‘knettergek’ is dus intensiverend omdat hij in de context waarin hij dit woord gebruikte ook voor de formulering ‘de minister is *gek* geworden’ had kunnen kiezen – zonder het voorvoegsel.

Van Mulken & Schellens (2012: 48-53) hebben een codeerprotocol opgesteld waarmee taalintensiverende middelen in een tekst kunnen worden gekwantificeerd. Met dit protocol heb ik onderzocht in welke mate Wilders en Vogelaar intensieverders inzetten. De resultaten van de analyse zijn weergegeven in Tabel 2.⁶¹ Uit de tabel blijkt dat Wilders meer dan Vogelaar van intensieverders gebruikmaakt. Het verschil tussen beide sprekers is (zeer) significant.⁶²

⁶⁰ Zie Van Mulken & Schellens (2012) voor een vollediger overzicht van stilistische middelen die als intensieverder kunnen worden ingezet.

⁶¹ In het codeerprotocol van Van Mulken & Schellens (2012) worden 9 categorieën intensieverders onderscheiden, die soms ook weer verschillende subcategorieën kennen. Bij het analyseren van de toespraken van Wilders en Vogelaar zijn intensieverders niet uitgesplitst naar (sub)categorie, omdat de analyse gericht is op het *totaal* aantal intensieverders in beide toespraken.

⁶² W: 117/1352w vs. V: 71/1666w; LL = 23,02, p < 0,0001.

Tabel 2. Intensiveerders in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantallen en genormaliseerd per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	Aantal intensiveerders
Geert Wilders	117 (8,7)
Ella Vogelaar	71 (4,2)

Voorbeelden die Wilders' frequente gebruik intensiveerders illustreren, zijn weergegeven in (4)-(7).

- (4) De Koran is *levensgevaarlijk* en *volledig* in strijd met onze rechtsorde en democratische rechtsstaat. (W21)
- (5) Sta *geen enkele* nieuwe moskee meer toe. (W82)
- (6) (...) de minister-president antwoordde deze week op mijn Kamervragen doodleuk dat er van islamisering in Nederland geen sprake kan zijn. Dat is een nu al *historische* vergissing. (W47)
- (7) Wij nemen die mensen *uiterst* serieus, want *veel* Nederlanders zijn het *spuugzat* en *hunkeren* naar actie. Maar de Haagse politiek doet helemaal *niets*, (...). (W55-56)

In (4) maakt Wilders gebruik van een intensiverend voorvoegsel en van een intensiverend bijwoord van kwantiteit: Wilders stelt niet dat de Koran 'gevaarlijk' is of 'in strijd' met de Nederlandse rechtsstaat, maar dat het boek '*levensgevaarlijk*' is en 'volledig' strijdig met Nederlandse gerechtelijke en democratische principes. In (5) zet Wilders het voorstel om geen nieuwe moskeeën meer te laten bouwen kracht bij door de toevoeging van een telwoord: hij stelt voor 'geen enkel' nieuw islamitisch gebedshuis meer toe te staan. Ook in (6) is sprake van intensivering: volgens Wilders maakt de minister-president niet zomaar een vergissing, maar een vergissing die 'historisch' is. Met dit bijvoeglijk naamwoord zet Wilders zijn standpunt kracht bij. Die 'historische vergissing' wordt bovendien nog verder geïntensiveerd door de toevoeging van het oordeelspartikel 'nu al', waarmee het oordeel meer urgentie krijgt: door de toevoeging 'nu al' wordt de uitspraak van minister Vogelaar niet voorgesteld als een uitspraak die over een x-aantal jaar, met terugwerkende kracht, als een 'historische vergissing' zal moeten worden geclassificeerd, maar als een uitspraak die dat per direct is. In voorbeeld (7) ten slotte zijn eveneens meerdere intensiveerders te ontdekken: 'veel' Nederlanders hebben er niet 'genoeg' van of zijn het 'zat', maar nog sterker: ze zijn het '*spuugzat*'. Zij 'wensen' of 'verlangen' niet, maar 'hunkeren', en worden door de PVV niet 'serieus' maar '*uiterst* serieus' genomen. Evenzo doet 'de Haagse politiek' niet 'weinig' of 'niets', maar ze doen '*helemaal* niets'.

Wilders zoekt dus meer dan Vogelaar het einde van een semantische schaal: zijn toespraak heeft frequenter een hyperbolisch karakter. Hij doet een 'persoonlijk beroep op de minister-president namens *heel veel* Nederlanders'

(W74), spreekt over ‘moslims van *alle* tijden’ (W14), over ‘teksten die *eenwig* gelden voor *alle* moslims’ (W13), over ‘Theo van Gogh die (...) op *beestachtige* wijze werd *afgeslacht*’ (W16), ‘de *enorme* oververtegenwoordiging van moslims in de misdaad’ (W52), etc, etc. De frequente inzet van taalintensiverende middelen draagt bij aan de indruk dat Wilders ‘helder’ spreekt. Door het einde van semantische schalen op te zoeken laat Wilders geen ruimte voor nuance: het is alles of niets.

Uit Tabel 2 blijkt dat taalintensiverende middelen ook in de toespraak van Ella Vogelaar aanwezig zijn (‘Ik vond (...) een *heel* mooi citaat van een Amerikaanse chieft’ (V16); ‘Het is *ontzettend* belangrijk om dit te doen (V15); ‘Laten wij *heel* precies kijken naar wat zich in de praktijk van alledag in onze samenleving afspeelt’ (V26)), maar dus niet in de mate waarin dat in Wilders’ toespraak het geval is. In Vogelaars toespraak valt daarnaast het gebruik van zogeheten ‘extensiveerders’ op (Van Mulken & Schellens 2012: 28): taalelementen met een evaluatief karakter die een standpunt geen kracht bij zetten, maar die kracht juist afzwakken.

Ook voor extensiveerders geldt dat tal van stilistische middelen een extensiverende functie kunnen hebben. Om een indruk te krijgen van de mate waarin Vogelaar gebruikmaakt van extensiveerders, is gekeken naar bijwoordelijke en bijvoeglijke bepalingen van graad (‘een beetje’, ‘redelijk’, ‘tamelijk’, etc.), kwantiteit (‘gedeeltelijk’, ‘wat’, etc.) en tijd (‘soms’, ‘af en toe’, etc.) die in de context waarin ze voorkomen een afzwakkende functie hebben.⁶³ In de toespraak van Vogelaar komen 26 van dergelijke bepalingen voor (zie Tabel 3); een aantal voorbeelden is weergegeven in fragmenten (8)-(11).

- (8) (...) *soms* lijkt het alsof het bij integratie alleen nog maar om geloofsvraagstukken gaat, (...). (V22)
- (9) *Sommige* gebruiken en tradities worden *vrijwel* geruisloos in de samenleving aanvaard, maar wij zien ook dat *minder* prettige en *soms* zelfs negatieve kanten van veranderingen wrijving en spanningen in de samenleving veroorzaken. (V12)
- (10) Het is een gegeven dat de acceptatie van deze religie wordt bemoeilijkt doordat de islam *een aantal* sterke uitingsvormen heeft in het publieke domein (V48)
- (11) *Sommige* [religieuze uitingsvormen] zullen wij moeten aanvaarden, omdat zij zijn toegestaan binnen de kaders van de rechtsstaat, (...). (V50)

⁶³ Om een volledig beeld te krijgen van het gebruik van extensiveerders zouden ook andere extensiverende middelen in de analyse moeten worden betrokken. Daar zie ik hier van af: dat zou een studie op zich kunnen zijn (zie bijvoorbeeld Fraser 2010).

De gecursiveerde bijvoeglijke en bijwoordelijke bepalingen in fragmenten (8)-(11) intensiveren de standpunten van Vogelaar niet, maar extensiveren ze juist, d.w.z. ze zwakken de gepresenteerde standpunten af. Ze dragen bij aan het presenteren van genuanceerde standpunten: Vogelaar zoekt in fragmenten als (8)-(11) niet het einde van een semantische schaal, maar eerder het midden.

In Wilders' toespraak zijn extensiverende bijvoeglijke en bijwoordelijke bepalingen van graad, kwantiteit en tijd afwezig (vgl. Tabel 3). De afwezigheid van zulke 'afzwakkers' past in het eerder geschetste beeld van een politicus die de nuance mijdt en standpunten op een hyperbolische manier presenteert. Zo beschouwd draagt dus ook de afwezigheid van dergelijke extensiveerders bij aan de indruk dat Wilders zijn standpunten op een heldere manier verwoordde.

Tabel 3. Bijwoordelijke en bijvoeglijke bepalingen van graad, kwantiteit en tijd met een extensiverende functie in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantallen en genormaliseerd per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	Aantal bepalingen
Geert Wilders	0 (0)
Ella Vogelaar	26 (1,6)

3.3.2.2 Concrete of abstracte naamwoorden

Onderdeel B2 van de checklist richt de aandacht van de analist op concrete en abstracte naamwoorden. Concrete naamwoorden worden in de schrijfadviseliteratuur gedefinieerd als 'naar zintuiglijke zaken verwijzend' (Douma 1994); abstracte naamwoorden zijn naamwoorden die, naar hun aard, met de zintuiglijke wereld *geen* rechtstreekse relatie hebben (zie Onrust 2013: 18 en de referenties aldaar; E-ANS 3.2.1). Tot concrete naamwoorden worden benamingen van al dan niet denkbeeldige mensen ('Jan', 'man', 'kabouter'), dieren ('hond', 'papegaai'), dingen ('pantoffel', 'rivier', 'postzegelverzameling') en stoffen ('water', 'goud', 'gas') gerekend; voorbeelden van abstracte naamwoorden zijn 'jaar', 'liefde', 'kracht', 'stand', 'vreugde', 'goedheid', 'haat', 'ligging', 'prijs', 'duurte', 'temperatuur' en 'koude' (E-ANS 3.2.1).

Een kwantitatieve analyse van het aantal abstracte woorden in de toespraken van Wilders en Vogelaar laat zien dat de toespraak van Wilders beduidend minder abstracta bevat dan die van Vogelaar (zie Tabel 4). Anders geformuleerd: Vogelaar maakt beduidend meer dan Wilders gebruik van abstracte naamwoorden, zoals 'behoud', 'marginalisatie', 'integratie', 'cultuur', 'begrip', 'gebeurtenissen', 'emancipatie', 'extremisme', 'generatie', 'gevoelens', 'mening', 'misverstand', 'oorsprong', 'politiek', 'ideologie', 'invloeden', 'religie', etc. Dit verschil is significant, zowel voor het aantal tokens (d.w.z. het totaal

aantal abstracte woorden per toespraak), als voor het aantal types (d.w.z. het aantal verschillende abstracte woorden per toespraak).⁶⁴

Tabel 4. Abstracte naamwoorden in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantallen en genormaliseerd per 100 woorden (tussen haakjes).

Abstracte naamwoorden	Geert Wilders	Ella Vogelaar
Tokens	126 (9,3)	228 (13,7)
Types	80 (5,9)	134 (8)

De genoemde verschillen in het gebruik van abstracte naamwoorden vormen een sterke aanwijzing dat de toespraak van Wilders vergeleken met die van Vogelaar relatief concreet is. Dat is relevant: in de schrijfadviseliteratuur bestaat er consensus dat veelvuldig gebruik van abstracte naamwoorden tot vaagheid kan leiden (Onrust 2013: 18). Ook bestaat er experimenteel onderzoek waaruit blijkt dat abstracte teksten tot meer begripsproblemen leiden dan concrete.⁶⁵ Het is dan ook aannemelijk dat een politicus die op een relatief concrete manier formuleert, eerder de indruk zal wekken ‘helder’ te spreken dan een politicus die relatief veel abstracte woorden gebruikt.

3.3.2.3 Nominalisaties

Behalve op abstracte en concrete woorden richt onderdeel B2 van de checklist de aandacht ook op naamwoordstijl. Onder deze noemer wordt in de schrijfadviseliteratuur een variëteit aan talige verschijnselen geschaard (Onrust 2013: 63). Naamwoordstijl wordt door schrijfadvisers niet op een geheel eenduidige manier gedefinieerd, maar er bestaat consensus dat *nominalisaties* tot het verschijnsel naamwoordstijl moeten worden gerekend. Nominalisaties zijn zelfstandige naamwoorden die een handeling beschrijven. (Onrust 2013: 18, 35). Voorbeelden zijn ‘ontwikkeling’ en ‘het handelen’ in (12) en (14). De handelingen die in deze zelfstandige naamwoorden worden beschreven, zouden ook met werkwoorden kunnen worden aangeduid, getuige de formuleringsalternatieven in (13) en (15):

- (12) De *ontwikkeling* van onze kenniseconomie is harde noodzaak.
- (13) Het is harde noodzaak dat we onze kenniseconomie *ontwikkelen*.
- (14) *Het handelen* van de minister rond de basisinfrastructuur getuigt van wereldvreemde nivelleringsdrang.
- (15) Hoe de minister *handelt* rond de basisinfrastructuur, getuigt van wereldvreemde nivelleringsdrang.

⁶⁴ Tokens: W: 126/1352w vs. V: 228/1666w; LL = 12,36, $p < 0,001$. Types: W: 80/1352w vs. V: 134/1666w; LL = 4,83, $p < 0,5$.

⁶⁵ Zie Kraf & Pander Maat (2009: 106) voor een overzicht.

In de schrijfadviseliteratuur wordt aangenomen dat frequent gebruik van nominalisaties kan bijdragen aan abstractheid en vaagheid (Onrust 2013: 19). Vergeleken met een werkwoordelijk formuleringsalternatief zijn nominalisaties relatief abstract, doordat een handeling niet als concreet proces of concrete activiteit wordt gepresenteerd, maar als een algemener verschijnsel of toestand. Bovendien ontbreekt er een directe koppeling tussen de tot verschijnsel geneutraliseerde handeling en de uitvoerder ervan (Onrust 2005: 209). Waar bij een werkwoordelijke formulering de handelende instantie in subjectpositie verschijnt (zie (13) en (15)), komt de handelende instantie bij het gebruik van nominalisaties op een minder prominente zinspositie terecht, of verdwijnt hij helemaal naar de achtergrond. Zo verschijnt in (14) ‘de minister’ in een bepaling die ook weggelaten zou kunnen worden;⁶⁶ in (12) blijft de handelende instantie (‘we’) geheel buiten de tekst. Het op de achtergrond raken van de handelende instantie draagt bij aan abstractheid en vaagheid: de handelende instantie is meestal een belangrijk concreet element in een zin (Burger & De Jong 2009: 61).

Maken Wilders en Vogelaar in verschillende mate gebruik van nominalisaties? Om die vraag te beantwoorden zijn in de toespraken van beide politici alle nominalisaties geteld, op basis van de analysecriteria van Onrust (2013: 210-211). Als nominalisaties zijn opgevat: afleidingen op *-ing* (‘islamisering’, ‘inburgering’), substantiveringen (‘het verspreiden’, ‘het aanpakken’), nominalisaties op basis van een werkwoordsstam (‘hoop’, ‘bijdrage’), nominalisaties uit het Grieks en Latijn (d.w.z. nominalisaties op *-atie* (‘integratie’, ‘acceptatie’), *-tie* (‘selectie’, ‘productie’) en *-sie* (‘invasie’, ‘conclusie’), en ‘oudere vormen van nominalisaties’ (‘opdracht’, ‘diagnose’). Samenstellingen zijn niet meegeteld (‘kabinetsreactie’, ‘vrouwenbesnijdenis’, ‘geloofsbeoefening’, ‘levensbeschouwing’), tenzij de naamwoorden te herleiden waren tot samengestelde werkwoorden (‘oververtegenwoordiging’).

Tabel 5 geeft de resultaten van de kwantitatieve analyse weer. Uit de tabel blijkt dat Wilders’ toespraak minder nominalisaties bevat dan die van Vogelaar. De mate waarin beide politici van nominalisaties gebruikmaken verschilt significant.⁶⁷

⁶⁶ De gedachte dat een bepaling een relatief perifeer zinsdeel is, wordt uitgebreider besproken in paragraaf 4.3.2.5.

⁶⁷ W: 51/1352w vs. V: 99/1666w; LL = 7,97, $p < 0,01$.

Tabel 5. Nominalisaties in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantallen en genormaliseerd per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	Aantal nominalisaties
Geert Wilders	51 (3,8)
Ella Vogelaar	101 (6,1)

Het significante verschil in gebruik van nominalisaties vormt een verdere aanwijzing dat de toespraak van Vogelaar abstracter is geformuleerd dan die van Wilders (vgl. paragraaf 3.3.2.2). Wel moet over de kwantitatieve gegevens in Tabel 5 worden opgemerkt dat het hier tamelijk ‘ruwe’ getallen betreft. Bij het kwantificeren van nominalisaties is namelijk geen rekening gehouden met het feit dat er binnen de categorie van nominalisaties nog diversiteit bestaat in de mate waarin die nominalisaties bijdragen aan abstractheid en vaagheid. Sommige nominalisaties zijn meer ‘ingeburgerd’ dan andere (vgl. ‘het verspreiden’ met ‘diagnose’); van ingeburgerde nominalisaties wordt aangenomen dat ze minder abstract zijn en minder tot snel tot vaagheid leiden dan niet-ingeburgerde, ‘creatieve’ gevallen (Onrust 2013: 215-216; Onrust, Verhagen & Doeve 1993: 118). Bovendien is in Tabel 5 puur het aantal nominalisaties geteld, zonder rekening te houden met combinaties die de nominalisaties aangaan met andere woorden. Bij het beantwoorden van de vraag in hoeverre nominalisaties bijdragen aan abstractheid of vaagheid in een tekst is echter, naast het onderscheid ‘ingeburgerd’-‘creatief’, ook die combinatie met andere talige middelen van belang: Onrust (2013) betoogt dat sommige woordcombinaties waarin nominalisaties voorkomen een grotere bedreiging vormen voor de begrijpelijkheid van een tekst dan andere. Op basis van combinaties die nominalisaties kunnen aangaan met andere talige middelen (zoals voorzetsels, adjectieven, werkwoorden, etc.) onderscheidt ze in totaal 16 typen van naamwoordstijl (Onrust 2013: 209-215), die in 3 categorieën kunnen worden onderverdeeld (Onrust 2013: 217-220): een categorie ‘licht’, ‘midden’ en ‘zwaar’. Tot de categorie ‘licht’ behoren woordcombinaties met nominalisaties die voor relatief weinig begripsproblemen zullen zorgen (o.a. vaste uitdrukkingen als ‘met betrekking tot’ en verbonominale constructies (‘onderzoek verrichten’)). In de categorie ‘midden’ rubriceert Onrust woordcombinaties met nominalisaties die vergeleken met de categorie ‘licht’ iets minder toegankelijk zijn (bijvoorbeeld nominalisaties met adjectief plus ‘van X’ als in ‘de totale mislukking van de taalcompensatieprogramma’s’)). In de categorie ‘zwaar’ ten slotte plaats Onrust woordcombinaties met nominalisaties die, ook in de schrijfadviseliteratuur, ‘bij uitstek verantwoordelijk worden gehouden voor de problemen met begrijpelijkheid en aantrekkelijkheid’ (Onrust 2013: 219). Hieronder vallen onder meer nominalisaties met (pre)attributieve bepalingen (bijvoorbeeld ‘het louter op het geheugen steunend creatief reproduceren van stukken tekst’) en voorzetselstijl (bijvoorbeeld ‘het bewijs van de slechte resultaten van de sprekers in interviews’).

Om een genuanceerder beeld te krijgen van de mate waarin nominalisaties bijdragen aan abstractheid of vaagheid in de toespraken van Wilders en Vogelaar, zou het dus interessant zijn de nominalisaties uit Tabel 5 verder op te splitsen – zowel naar het onderscheid ‘ingeburgerd’ vs. ‘creatief’ als naar combinaties van nominalisaties en andere woorden. Van een dergelijke ingewikkelde en uitgebreide analyse wordt hier afgezien. In plaats daarvan beperk ik me tot het bespreken van 1 soort woordcombinatie met nominalisaties die door Onrust (2013) wordt onderscheiden, en die ook in de checklist als apart aandachtspunt genoemd staat (zie onderdeel B3): nominalisaties in combinatie met zogenoemde ‘lege’, ‘bleke’ werkwoorden, d.w.z. werkwoorden die weinig betekenis toevoegen aan de zin waarin ze voorkomen, zoals ‘plaatsvinden’, ‘optreden’, ‘betrekking hebben op’, ‘komen tot’, ‘betreffen’, ‘uitgaan van’, etc. (Onrust 2013: 220; zie ook Onrust, Verhagen & Doeve 1993: 123-124). Het samengaan van nominalisaties en bleke werkwoorden wordt door Onrust (2013: 219) in de categorie ‘zwaar’ geplaatst: het is dus een woordcombinatie die volgens de schrijfadviseliteratuur in relatief grote mate bijdraagt aan abstractheid en vaagheid in een tekst.

In de toespraak van Ella Vogelaar geldt voor 11 nominalisaties dat ze gepaard gaan met bleke werkwoorden (vgl. Tabel 6). Een aantal voorbeelden is weergegeven in (16)-(18):

- (16) In het integratiebeleid gaan wij uit van *het behoud* van verworvenheden in onze samenleving, zoals de gelijkheid van mannen en vrouwen, ongeacht hun seksuele geaardheid of religie. Het heeft in onze samenleving lang genoeg geduurd om tot een brede maatschappelijke *acceptatie* te komen van deze gelijkheden. (V65-66)
- (17) Het gaat om *het bevorderen* van de *emancipatie* van vrouwen, *het versterken* van de weerbaarheid van die gemeenschappen tegen *radicalisering* en *het bespreekbaar maken* van eengerelateerd geweld. (V63)
- (18) Dat raakt immers aan de *scheiding* van kerk en staat. (V28)

In de toespraak van Wilders zijn nominalisaties in combinatie met bleke werkwoorden geheel afwezig. Dit verschil is relevant: de aan- of afwezigheid van nominalisaties + bleke werkwoorden draagt ertoe bij dat de spreekstijl van Vogelaar en Wilders respectievelijk als ‘wollig’ en ‘helder’ werd gepercipieerd.

Tabel 6. Nominalisaties in combinatie met bleke werkwoorden in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantallen en genormaliseerd per 100 woorden (tussen haakjes).

Spreker	Aantal nominalisaties
Geert Wilders	0 (0)
Ella Vogelaar	11 (0,7)

Tot besluit van deze paragraaf over naamwoordstijl wil ik nog twee specifieke passages uit de toespraken van Wilders en Vogelaar aanstippen waarin nominalisaties op een meer of minder ‘gelukkige’ manier worden ingezet. In (19), afkomstig uit de toespraak van Vogelaar, is opnieuw een combinatie waarneembaar van nominalisaties en weinig informatieve werkwoorden (‘zoeken in’, ‘voortkomen uit’):

- (19) Het is begrijpelijk dat dat heeft geleid tot een groeiend onbehagen onder autochtonen over de tekortschietende integratie van niet-Westerse allochtonen. De *oplossing* (...) zullen wij moeten zoeken in *het aanpakken van* de concrete problemen, de *marginalisatie* en onvrede, die daaruit voortkomen. (V40-41)

Los van vaagheid die het combineren van nominalisaties en lege werkwoorden met zich meebrengt, is de keuze voor nominalisaties in (19) ook nog om een andere reden ongelukkig. In de slotzin van (19) lijkt het logischer om een werkwoordelijke formulering te hanteren: Vogelaar lijkt te betogen dat concrete problemen kunnen worden *opgelost* door die problemen *aan te pakken*. Met andere woorden: de nadruk in deze zin lijkt te liggen op een aantal handelingen. Door deze handelingen in genominaliseerde vorm te formuleren, worden de handelingen echter gepresenteerd als toestanden of verschijnselen, en niet als acties.

Het tweede fragment is weergegeven in (20). Hier somt Wilders concrete voorbeelden op van ongewenste gevolgen van wat hij ‘de islamisering van Nederland’ noemt:

- (20) Zij [heel veel mensen] hebben genoeg van die hoofddoekjes, van die boerka’s, van dat *ritueel slachten* van dieren, van eerwraak, van schallende minaretten en krijsende imams, van vrouwenbesnijdenis, van maagdenvlieshersteloperaties, van de *mishandeling* van homo’s, van het Turks en Arabisch in de bus en de trein en de folders op het gemeentehuis, van dat hallalvlees bij Albert Heijn en van El HEMA, over de shariatestaten en de shariahypotheek van Wouter Bos en van de enorme *oververtegenwoordiging* van moslims in de misdaad, zoals de Marokkaanse straatterroristen. (W51)

Waar bij voorbeeld (19) betoogd kan worden dat Ella Vogelaar beter voor een werkwoordelijk formuleringsalternatief had kunnen kiezen omdat in het tekstfragment handelingen centraal lijken te staan, kan over (20) worden opgemerkt dat de inzet van nominalisaties functioneel is. Door de nominalisaties krijgen de verschillende delen van de opsomming een gelijke lengte. Bovendien lijkt de inzet van nominalisaties hier nog een ander effect te hebben: door handelingen (‘dieren slachten’, ‘homo’s mishandelen’) te

neutraliseren tot verschijnselen, krijgen ze een algemenere geldigheid. De nominalisaties maken dat er geen sprake is van incidentele gebeurtenissen, maar van maatschappelijke problemen los van een specifieke tijd en plaats die aandacht verdienen.⁶⁸

3.3.2.4 Definietheid of indefinietheid

Een laatste relevant lexicaal verschil dat opvalt in de toespraken van Wilders en Vogelaar, is een verschil in (in-)definietheid. Dit stilistische verschijnsel wordt niet in de checklist genoemd. Omdat het tijdens de bottomup-analyse in de toespraken werd aangetroffen, en relevant bleek, is het aan de systematische analyse toegevoegd (zie paragraaf 3.3.1).

In fragmenten als (21)-(25) duidt Ella Vogelaar ingewikkelde concepten en groepen mensen die een pluriforme samenstelling hebben aan op een indefiniete manier:

- (21) Als je met *mensen* praat, leer je ze kennen. (V17)
- (22) (...) dit soort vraagstukken raakt *mensen* heel direct en heel persoonlijk. (V35)
- (23) Het is erg belangrijk dat wij voorkomen dat *integratievraagstukken* worden versmald tot alleen *geloofskwesties*. Natuurlijk vormen *geloof* en *religie* daarvan een onderdeel, maar soms lijkt het alsof het bij *integratie* alleen nog maar om *geloofsvraagstukken* gaat, wat *een verkeerd beeld* is. (V21-22)
- (24) Ik zal er een paar noemen [d.w.z. een aantal nieuwe maatschappelijke vraagstukken]; ze hangen sterk samen met *vraagstukken op het gebied van levensbeschouwing*. (V08)
- (25) Wij moeten hiermee zo omgaan dat wij voorkomen dat *mensen* elkaar de rug toekeren. (V14)

Vergeleken met deze manier van formuleren valt in Wilders' toespraak op dat pluriforme concepten en groepen mensen juist worden aangeduid met definiete lidwoorden:

- (26) *Het* Westen kent geen problemen met *het* joden- en christendom, maar wel met *de* islam. (W12)
- (27) *De* meerderheid van *de* Nederlanders is namelijk doordrongen van het feit dat *de* islam een gevaar is. (W53)

⁶⁸ In de Nederlandse praktijk van stijladvisering wordt vooral op een negatieve manier over naamwoordstijl en het abstracte karakter ervan gesproken (samengevat in het advies 'Vermijd de naamwoordstijl'). Zoals Onrust (2005) betoogt, is deze voorstelling van zaken echter te simplistisch en eenzijdig: naamwoordstijl kan zowel retorisch sterk als retorisch zwak worden ingezet. Fragmenten (19) en (20) vormen hier eveneens demonstraties van.

- (28) Maar *de* Haagse politiek doet helemaal niets, (...). (W56).
 (29) (...) *de* kiezer dus, denkt daar anders over. (W58)
 (30) Als wij zo doorgaan, zal die verdergaande islamisering vroeg of laat het einde betekenen van *de* Westerse beschaving en *de* Nederlandse cultuur, (...). (W72)

Wilders' gebruik van definiete lidwoorden draagt bij aan het creëren van heldere hokjes. Door te spreken van '*de* Haagse politiek', '*de* kiezer', '*de* Nederlandse cultuur' of '*de* Islam', schetst hij schijnbaar eenduidige, helder afgebakende categorieën die als eenheid worden gepresenteerd. Daarmee abstraheert hij van de diversiteit die in werkelijkheid binnen deze verschijnselen of groepen mensen te vinden is. Voorbijgaan aan dergelijke nuances zorgt voor duidelijke scheidslijnen, en draagt zodoende bij aan de helderheid van zijn toespraak.

De indruk dat Wilders en Vogelaar in verschillende mate op definiete en indefiniete wijze naar groepen mensen en concepten verwijzen, kan ook met kwantitatieve gegevens worden ondersteund. In beide toespraken is voor alle substantieven nagegaan of ze bepaald of onbepaald zijn. Daartoe is gebruikgemaakt van de criteria die in de ANS worden genoemd (E-ANS 14.3.1).⁶⁹ De resultaten van de analyse zijn weergegeven in Tabel 7: vergeleken met de toespraak van Vogelaar bevat Wilders' toespraak significant meer substantieven die definiet zijn, en significant minder indefiniete substantieven.⁷⁰

Tabel 7. Definiete en indefiniete substantieven in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantallen en genormaliseerd per 100 woorden (tussen haakjes).

Type substantief	Geert Wilders	Ella Vogelaar
Definiet	158 (11,7)	150 (9)
Indefiniet	91 (6,7)	164 (9,8)

3.3.2.5 Heldere of onheldere verwijswwoorden

Onderdeel D van de checklist richt de blik onder meer op referentiële coherentie (D1). Referentiële coherentie is de samenhang in een tekst die

⁶⁹ In navolging van de ANS (E-ANS 14.3.1) zijn als substantief opgevat: woorden die kunnen worden voorafgegaan door 'die' of 'dat'. Eigennamen zijn daarbij buiten beschouwing gelaten. Een substantief is als definiet aangemerkt wanneer het werd voorafgegaan door een bepaald lidwoord ('de', 'het'), of door een aanwijzend voornaamwoord ('deze', 'die', 'dit', 'dat'), bezittelijk voornaamwoord ('mijn', 'uw', 'hun', 'ons'/'onze'), bepaald telwoord ('twee', 'vijftig'), of collectiverend onbepaald voornaamwoord ('ieder', 'elk'). Een substantief is als indefiniet gekarakteriseerd wanneer het werd voorafgegaan door een onbepaald lidwoord ('een'), een 'nul-lidwoord' (ø – vergelijk: 'mensen' vs. 'de mensen'), een vragend voornaamwoord ('welk'), een onbepaald hoofdtelwoord ('veel', 'weinig') of een niet-collectiverend onbepaald voornaamwoord ('enige', 'enkele', 'een zekere'). Substantieven die deel uitmaken van een voorzetsluitdrukking ('op het gebied van') of werkwoord ('aan de orde stellen', 'het *geval* zijn') zijn niet meegeteld.

⁷⁰ Aantal definiete substantieven: W: 158/1352w vs. V: 150/1666w; LL = 5,23, p < 0,05. Aantal indefiniete substantieven: W: 91/1352 vs V: 164/1666. LL = 8,72; p = 0,01).

ontstaat doordat in een tekst verschillende woorden betrekking hebben op dezelfde referenten (Sanders & Spooren 2002: 113). Op dit gebied springt in de toespraken van Wilders en Vogelaar het gebruik van twee soorten verwijswwoorden in het oog: aanwijzende voornaamwoorden ('deze', 'die', 'dit', 'dat') en voornaamwoordelijke bijwoorden ('hierdoor', 'waarover', 'daarmee' etc.). De mate waarin Wilders en Vogelaar van beide typen verwijswwoorden gebruikmaken, is weergegeven in Tabel 8.⁷¹

Tabel 8. Aanwijzende voornaamwoorden en voornaamwoordelijke bijwoorden in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantallen en genormaliseerd per 100 woorden (tussen haakjes).

Type verwijswoord	Geert Wilders	Ella Vogelaar
Aanwijzende voornaamwoorden	23 (1,74)	49 (3,62) ⁷²
Voornaamwoordelijke bijwoorden	9 (0,54)	13 (0,96)

Het is interessant te kijken naar de manier waarop Wilders en Vogelaar beide typen verwijswwoorden inzetten. Voor een heldere tekst is het van groot belang dat het duidelijk is waarnaar verwijswwoorden verwijzen. Uit onderzoek naar de vraag hoe verwijswwoorden tekstbegrip beïnvloeden is onder meer gebleken dat teksten makkelijker te verwerken zijn wanneer voornaamwoorden niet ambigu zijn, maar slechts één mogelijke referent hebben. Ook 'afstand' is een factor van belang: voornaamwoorden die relatief ver terugverwijzen in een tekst, zijn lastiger te verwerken dan voornaamwoorden die terugverwijzen naar een referent die dicht bij het voornaamwoord staat (zie Sanders & Spooren (2007: 920-924) en de verwijzingen aldaar⁷³). In beide opzichten ('ambigüiteit' en 'afstand') zouden de verwijswwoorden in Vogelaars toespraak weleens voor meer begripsproblemen kunnen zorgen dan in de toespraak van Wilders. Dit kan met een serie voorbeelden worden geïllustreerd. Interessant zijn bijvoorbeeld de verwijswwoorden 'dit' en 'daarmee' in fragmenten (31) en (32) uit de toespraak van Vogelaar:

- (31) In dat verband heb ik op de vraag van de journalist gezegd, dat ik mij zou kunnen voorstellen dat als je zo naar cultuur kijkt, er een situatie

⁷¹ Statistische analyse laat zien dat Vogelaar significant vaker gebruikmaakt van aanwijzende voornaamwoorden dan Wilders (W: 23/1352w vs. V: 49/1666w; LL = 4,96, $p < 0,05$); in het aantal voornaamwoordelijke bijwoorden treedt geen significant verschil op (W: 9/1352w vs. V: 13/1666w; LL = 0,14; $p > 0,05$).

⁷² In de toespraak van Vogelaar zijn ook 3 gevallen van 'het' meegeteld, omdat deze gevallen van 'het' een duidelijk referentiële functie hebben en zouden kunnen worden vervangen door 'dit' of 'dat'. Een voorbeeld is te vinden in de slotzin van fragment (56) dat in paragraaf 3.3.2.7 wordt besproken ('Het betekent dat...').

⁷³ Het onderzoek naar verwijswwoorden en tekstbegrip betreft met name leesexperimenten (o.a. oogfixatiestudies), d.w.z. experimenteel onderzoek naar geschreven teksten.

kan ontstaan waarin de cultuur van de miljoen moslims die wij op dit moment in Nederland hebben, na een paar eeuwen haar sporen nalaat in de Nederlandse cultuur. Dat is hoe ik aankijk tegen de wijze waarop maatschappelijke processen zich voltrekken. Kijkend naar hoe culturen zich door de eeuwen hebben ontwikkeld, heb ik vastgesteld dat **dit** een ontwikkeling is die je heel veel ziet. (V79-81)

- (32) Steeds vaker zien wij dat moslims vereenzelvigd worden met extremisten en vijanden van de democratie. En dat terwijl juist een heel groot deel van de moslims in Nederland eigenlijk net zo bang is als u en ik voor opkomend fundamentalisme en extremisme. **Daarmee** hangt samen dat de islam nog steeds geen geaccepteerde religie in de Nederlandse samenleving is. (V45-47)

De afstand tussen verwijfswoord en referent is in (31) en (32) relatief groot: in (31) verwijft 'dit' niet naar de zin die er direct aan voorafgaat, maar verder terug, namelijk naar de ontwikkeling dat de islam na verloop van tijd 'haar sporen nalaat in de Nederlandse cultuur'. En in (32) verwijft 'daarmee' niet terug naar opkomend fundamentalisme en extremisme, maar naar de eerste regel van het fragment, namelijk naar het gegeven dat moslims steeds vaker met extremisme en vijandschap worden vereenzelvigd. Het is niet onaannemelijk dat de afstand tussen verwijfswoord en referent in dit soort gevallen tot begripsproblemen leidt: door de afstand tussen verwijfswoord en referent is niet direct duidelijk waarnaar Vogelaar precies terugverwijft.

Interessant zijn ook de vetgedrukte verwijfswoorden in het volgende fragment uit Vogelaars toespraak (gemakshalve voorzien van interne nummering):

- (33) Het gaat om het bevorderen van de emancipatie van vrouwen, het versterken van de weerbaarheid van die gemeenschappen tegen radicalisering en het bespreekbaar maken van eengerelateerd geweld. In die gemeenschappen zelf moet duidelijk worden wat wel en niet kan. [1] Taboes rond **dit** soort onderwerpen moeten binnen die gemeenschappen worden doorbroken. In het integratiebeleid gaan wij uit van het behoud van verworvenheden in onze samenleving, zoals de gelijkheid van mannen en vrouwen, ongeacht hun seksuele geaardheid of religie. Het heeft in onze samenleving lang genoeg geduurd om tot een brede maatschappelijke acceptatie te komen van [2] **deze** gelijkheden. Ik zal [3] **deze** met kracht bevorderen en verdedigen. Maar ik zeg er ook bij dat [4] **dit** betekent dat wij realisme en geduld nodig hebben. (V62-68)

In (33) verwijft de woordgroep [1] '*dit* soort onderwerpen' niet terug naar dat wat er direct aan voorafgaat, maar verder terug, namelijk naar de verschijnselen

of onderwerpen die in de openingszin van (33) worden opgesomd. Bij [2] ‘deze gelijkheden’ is niet alleen de afstand met de referent vrij groot, maar is bovendien ook niet helemaal duidelijk waarnaar de woordgroep nu precies terugverwijst. In het voorafgaande spreekt Vogelaar in enkelvoud over ‘gelijkheid van mannen en vrouwen’. Verwijst de in meervoud geformuleerde woordgroep [2] op een ongrammaticale manier hiernaar terug, of refereert ‘deze gelijkheden’ daarnaast ook aan andere gelijkheden, zoals gelijkheid op het gebied van ‘seksuele geaardheid’ en ‘religie’? Het voornaamwoord [3] ‘deze’ verwijst direct terug, naar [2] ‘deze gelijkheden’, maar omdat [2] ‘deze gelijkheden’ zelf weer op een onduidelijke manier verwijst, lijkt dit ook voor [3] te gelden. De referent van verwijfwoord [4] ‘dit’ ten slotte is vervolgens weer een ander: ‘dit’ verwijst niet naar de concepten die Vogelaar onder ‘deze gelijkheden’ schaaft, maar verder terug, naar het feit dat het ‘lang genoeg geduurd [heeft] om tot een brede maatschappelijke acceptatie te komen’ van de ‘gelijkheden’ waarover Vogelaar spreekt.

Een verdere illustratie van het op een onheldere manier gebruikmaken van verwijfwoorden in de toespraak van Vogelaar vormt fragment (34). Ook dit voorbeeld is voorzien van interne nummering om de bespreking ervan te vergemakkelijken.

- (34) [1] Terugkijkend op de afgelopen jaren, kan ik zeggen dat het tijdens de eerste jaren van de multiculturele samenleving not done was om de problemen aan te kaarten die samenhangen met de komst van culturele gebruiken en gewoontes in ons land door de migranten, laat staan dat wij durfden te discussiëren in termen van verplichtingen die daar voor migranten uit voortvloeiden. [2] **Dat** heeft ertoe geleid dat er een toenemende economische, sociale en culturele vervreemding, en een marginalisering en achterstand van [3] **deze** groepen is ontstaan. Het is begrijpelijk dat [4] **dat** heeft geleid tot een groeiend onbehagen onder autochtonen over de tekortschietende integratie van niet-Westerse allochtonen. [5] De oplossing **daarvan** zullen wij vooral moeten zoeken in het aanpakken van de concrete problemen, de marginalisatie en onvrede, die daaruit voortkomen (V38-41)

In de slotzin van fragment (34) is niet duidelijk wat precies de referent is van [5] ‘daarvan’. Verwijst het voornaamwoordelijk bijwoord naar ‘de tekortschietende integratie’, naar ‘het onbehagen onder autochtonen’, of naar het cluster aan problemen dat vanaf [2] tot aan [5] wordt genoemd, d.w.z. de problemen die in het tekstgedeelte ‘Dat heeft ertoe geleid...’ t/m ‘niet-Westerse allochtonen’ wordt opgesomd? De onduidelijkheid van de slotzin [5] wordt nog versterkt door de nominalisaties, die voor begripsproblemen zorgen (zie paragraaf 3.3.2.3, in het bijzonder de bespreking van fragment (19)). Ook [3] ‘deze groepen’ is verwarrend: deze woordgroep is in het meervoud geformuleerd,

maar in de voorafgaande tekst wordt slechts over één groep gesproken, namelijk ‘migranten’.⁷⁴ Los van die onduidelijkheid is ook de afstand tussen verwijswoord en referent (‘migranten’) relatief groot. Tussen verwijswoord en referent is namelijk ook nog het verwijswoord [2] ‘dat’ te vinden, dat weer een andere referent heeft, namelijk de gehele redenering die in [1] wordt geformuleerd. Ook het aanwijzend voornaamwoord [4] ‘dat’ ten slotte verwijst terug naar een hele redenering, namelijk naar de gedachte dat ‘een toenemende economische, sociale en culturele vervreemding, en een marginalisering en achterstand van deze groepen’ is ontstaan – een redenering dus die de verwijzing [3] ‘deze groepen’ bevat, die voor begripsproblemen zorgt.

Al met al geldt voor Vogelaars toespraak dat 18 van de 62 (29%) aanwijzende voornaamwoorden en voornaamwoordelijke bijwoorden problematisch zijn doordat de afstand tussen verwijswoord en referent relatief groot is, en/of doordat niet precies duidelijk is waarnaar het verwijswoord verwijst (zie Tabel 9). Verwijzingen naar een hele redenering (zoals [2] ‘dat’ en [4] ‘dat’ in fragment (34)) zijn daarbij niet meegerekend.

Tabel 9. Heldere en potentieel problematische verwijswoorden in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantal en percentage van het totaal (tussen haakjes).

Type referentiële verwijzing	Geert Wilders	Ella Vogelaar
Helder	31 (97%)	44 (71%)
Potentieel problematisch	1 (3%)	18 (29%)

In de toespraak van Geert Wilders is slechts 1 geval te vinden van een verwijswoord dat mogelijk enigszins voor begripsproblemen zorgt – hetgeen significant minder is.⁷⁵ Dit potentieel problematische geval is te vinden in passage (35):

- (35) Laten wij ervoor zorgen dat de derde islamitische invasie die nu volop gaande is, tot stilstand wordt gebracht. [1] **Deze** is sluipend en niet gewelddadig, in tegenstelling tot [2] **die** in de achtste en de zeventiende eeuw, zonder islamitisch leger, maar [3] **dat** komt omdat de bange dimmies uit het Westen – ik zie er hier heel veel, ook in de Nederlandse politiek – de deur voor de islam en de moslims wagenwijd openzetten. (W34-35)

⁷⁴ Deze onduidelijkheid zou zijn voorkomen wanneer Ella Vogelaar in de openingszin van fragment (34) niet had gesproken van ‘migranten’, maar van ‘groepen migranten’. In dat geval zou voor [2] ‘*deze* groepen’ een duidelijker referent in de tekst aanwijsbaar zijn geweest.

⁷⁵ W: 1/32w vs. 18/44w; LL = 13,13; p < 0,0001.

In (35) is het voorstelbaar dat het aanwijzend voornaamwoord [3] ‘dat’ voor enige begripsproblemen zorgt: het verwijst niet terug naar de uitbreidende bijzin die eraan voorafgaat, maar naar Wilders’ stellingname dat de huidige ‘islamitische invasie’ ‘sluipend en niet gewelddadig’ is.

Alle overige aanwijzende voornaamwoorden en voornaamwoordelijke bijwoorden in Wilders’ toespraak leveren vermoedelijk geen enkel begripsprobleem op. Anders dan in de toespraak van Vogelaar is het bij Wilders’ tekst steeds zeer duidelijk waarnaar deze verwijswwoorden terugverwijzen,⁷⁶ en de afstand tussen verwijswoord en referent is klein. Representatieve voorbeelden zijn weergegeven in (36)-(39) (en zie ook [1] en [2] in (35)).

- (36) Naast verovering is de islam ook uit op het instellen van een totaal andere maatschappelijke orde en rechtssysteem, de sharia. **Daarmee** is de islam behalve een religie voor vele honderden miljoenen moslims eigenlijk ook een politieke ideologie. **Die** gaat over een politieke rechtsstaat, maar ook over normen. (W36-38)
- (37) Moslims kunnen de teksten in de Koran die eeuwig gelden voor alle moslims, ook vandaag de dag nog beschouwen als een ‘license to kill’ en helaas gebeurt **dit** ook. (...) In tegenstelling tot teksten in bijvoorbeeld de Bijbel die juist zijn geformuleerd als historische verhalen waarbij de gebeurtenissen in een ver verleden in een context worden geplaatst, is **dit** bij de Koran niet het geval. (W15)
- (38) De islam wil haar imperialistische agenda met geweld afdwingen. **Dat** blijkt ook uit de geschiedenis. (W29-30)
- (39) Heel veel Nederlanders, mijnheer de minister-president, zien de islamisering van Nederland iedere dag. Heel veel mensen hebben **daar** genoeg **van**. (W49-50)

Tot besluit van deze paragraaf moet worden opgemerkt dat Wilders nergens terugverwijst naar hele redeneringen, zoals Vogelaar soms wel doet (vgl. de bespreking van (34)). Wilders verwijst enkel terug naar standpunten of gedachten die uit één propositie bestaan.

⁷⁶ Er is nog 1 uitzondering, en wel in de volgende passage: ‘Als het kabinet dit idee [d.i. het verbieden van de Koran] van mij niet overneemt, dan zal ik in tweede termijn een motie indienen. Dan kan de Kamer zich **daarover** uitspreken. (W23-24)’ Het verwijswoord ‘daarover’ kan zowel verwijzen naar de motie, als verder terug naar het idee om de Koran te verbieden. Deze ambiguïteit lijkt echter niet voor begripsproblemen te zorgen, omdat de inhoud van de motie en het idee van Wilders samenvallen. Ondanks de ambiguïteit is dit geval in Tabel 9 daarom meegerekend bij de categorie ‘helder’.

3.3.2.6 Complexe of niet-complexe zinnen

Ook op het gebied van de *grammatica*, waarvoor in de analyse van politiek taalgebruik tot op heden relatief weinig aandacht is geweest (zie paragraaf 3.1), bevat de checklist diverse onderdelen die de blik op de toespraken van Wilders en Vogelaar kunnen scherpen. Een van die onderdelen is zinscomplexiteit (A3). Op basis van de indruk dat Wilders helderder spreekt dan Vogelaar, valt te verwachten dat de zinsbouw van zijn toespraak minder complex is dan die van zijn politieke opponente. Uit onderzoek is namelijk gebleken dat zinnen die syntactisch complexer zijn, meer begripsproblemen opleveren dan syntactisch eenvoudiger zinnen.⁷⁷ In deze subparagraaf zullen achtereenvolgens drie maten voor zinscomplexiteit worden behandeld: zinslengte, aan- of afwezigheid van bijzinnen, en graden van inbedding.

3.3.2.6a Zinslengte

Als een globale maateenheid voor het bepalen van zinscomplexiteit is in het verleden geregeld zinslengte gebruikt – bijvoorbeeld in diverse leesbaarheidsformules die in de loop der jaren zijn opgesteld en die tot doel hadden om de moeilijkheidsgraad van een tekst te meten. In de toespraken van Wilders en Vogelaar valt op dat Wilders' toespraak kortere zinnen bevat dan die van Vogelaar. De zinnen van Wilders hebben een gemiddelde lengte van 15,2 woorden, tegenover 19,8 in de toespraak van Vogelaar.⁷⁸ Dit is een significant verschil.⁷⁹

Intuïtief lijkt het aannemelijk dat lange zinnen een negatief effect hebben op de begrijpelijkheid van teksten, en dus ook dat de significant kortere zinnen van Wilders een bijdrage leveren aan de indruk dat hij helderder overkwam dan Vogelaar. Het leggen van zo'n direct verband tussen zinslengte en de helderheid of begrijpelijkheid van een tekst is echter problematisch. Langere zinnen zijn niet per definitie lastiger te verwerken dan kortere. Een slecht gestructureerde zin kan bijvoorbeeld lastiger te begrijpen zijn dan een lange zin die helder is opgebouwd. Het causale verband dat in leesbaarheidsformules wordt gelegd tussen zinslengte en zinscomplexiteit is dan ook terecht veelvuldig

⁷⁷ Zie Kemper, Jackson & Cheung (1993), Norman, Kemper & Kynette (1992) en Cheung & Kemper (1992).

⁷⁸ Wilders: 1352 woorden verdeeld over 89 zinnen, gemiddeld 15,2 woorden per zin. Vogelaar: 1666 woorden verdeeld over 84 zinnen, gemiddeld 19,8 per zin. Bij het bepalen van de zinslengte is een formele definitie van het begrip 'zin' gehanteerd, zoals omschreven in de ANS (E-ANS: 19.1.1): 'In de geschreven taal wordt een zin normaliter gemarkeerd door een hoofdletter aan het begin en een punt, vraagteken of uitroepeten aan het einde'. Voor deze definitie van het begrip 'zin' wordt ook wel de omschrijving 'volzin' gebruikt (zie Onrust, Verhagen & Doeve 1993: 183). Een volzin kan worden onderscheiden van een andere gebruikswijze van het begrip 'zin', nl. in de zin van subject-predikaatverbindingen (hoofd- en/of bijzinnen). Eén volzin kan bestaan uit een of meerdere subject-predikaatverbindingen.

⁷⁹ $t(171) = -2,62$, $p = 0,01$.

bekritiseerd:⁸⁰ zinslengte kan niet direct aan zinscomplexiteit worden gekoppeld.

Toch is het significante zinslengteverschil tussen de toespraken van Wilders en Vogelaar interessant. Ondanks het feit dat er geen direct verband gelegd kan worden tussen zinslengte en begrijpelijkheid van een tekst, wijst zinslengte veelal wel in een bepaalde richting. Vaak blijkt een ‘domme’ predictor als zinslengte namelijk te correleren met factoren waarvan het aannemelijk is dat ze wél van directe invloed zijn op zinscomplexiteit (Kraf & Pander Maat 2009: 119; zie ook Kemper, Jackson & Cheung 1993: 413-414). Anders geformuleerd: in lange zinnen doen zich eerder syntactische verschijnselen voor die van invloed zijn op zinscomplexiteit dan in korte zinnen. Is dit ook in de toespraken van Wilders en Vogelaar het geval?

3.3.2.6b *Aan- of afwezigheid van bijzinnen*

Een van de factoren die van invloed is op zinscomplexiteit, is de aan- of afwezigheid van bijzinnen.⁸¹ Zinnen die bijzinnen bevatten blijken lastiger te verwerken dan zinnen zonder bijzinnen.⁸² In dit licht is het interessant dat Wilders’ toespraak meer zinnen zonder bijzinnen bevat dan de toespraak van Vogelaar.⁸³ Tabel 10 laat zien dat in Wilders’ toespraak in ruim 60% van de zinnen geen bijzin valt aan te treffen; in de toespraak van Vogelaar is dit percentage ruim 32%. Dit is een significant verschil.⁸⁴ Het feit dat Wilders’ toespraak significant minder zinnen met bijzinnen bevat, vormt een aanwijzing dat de zinscomplexiteit van Wilders’ toespraak lager is dan die van Vogelaar.

⁸⁰ Ook om andere redenen zijn leesbaarheidsformules bekritiseerd. Zie voor een overzicht Kraf & Pander Maat (2009: 98-99).

⁸¹ Zie Kraf & Pander Maat (2009: 103) voor een overzicht van andere factoren die causaal met zinscomplexiteit verbonden zijn.

⁸² Zie de literatuurverwijzingen in noot 77.

⁸³ Binnen de categorie ‘bijzinnen’ geldt weer dat de ene soort bijzin tot een grotere mate van complexiteit kan leiden dan de andere (zie bijvoorbeeld Cheung & Kemper 1992). In de hier gepresenteerde analyse zijn verschillen in complexiteit tussen typen bijzinnen niet meegenomen: niet om dergelijke verschillen te ontkennen, maar omdat de analyse is gericht op de vraag in hoeverre Wilders en Vogelaar gebruikmaken van zinnen *zonder* bijzinnen. Deze zinnen kunnen, vergeleken met zinnen die bijzinnen bevatten, als minder complex worden opgevat.

⁸⁴ W: 53/87z vs. V: 27/83z; LL = 7,43, $p < 0,01$. Voor deze loglikelihood-berekening is als referentiecorpus niet het aantal woorden, maar het aantal volzinnen (vgl. noot 78) van beide toespraken gebruikt. Daarbij zijn W1, W67 en V1 buiten beschouwing gelaten, omdat deze bestaan uit een woord of de woordgroep (nl. ‘Mevrouw de Voorzitter’).

Tabel 10. Zinnen met of zonder bijzinnen in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantallen en procentueel (tussen haakjes).

Type zin	Geert Wilders	Ella Vogelaar
Zin zonder bijzin	53 (60,9%)	27 (32,5%)
Zin met 1 of meer bijzinnen	34 (39,1%)	56 (67,5%)

3.3.2.6c Graden van inbedding

Hetzelfde beeld ontstaat wanneer een andere syntactisch verschijnsel wordt bestudeerd dat eveneens op zinscomplexiteit van invloed is, namelijk het aantal niveaus van inbedding (E-ANS 19.2.3).⁸⁵ Hoe meer graden van inbedding, hoe complexer een zin (Cheung & Kemper 1992). Wanneer het aantal graden van inbedding als maat voor zinscomplexiteit wordt genomen, blijkt opnieuw dat de zinnen van Vogelaar complexer zijn dan die van Wilders. Tabel 11 laat zien dat de zinnen in Wilders' toespraak relatief minder diepe inbeddingen bevatten.⁸⁶

Tabel 11. Graden van inbedding in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantallen en procentueel (tussen haakjes).

Graden van inbedding	Geert Wilders	Ella Vogelaar
Zinnen zonder inbeddingen	53 (60,92%)	27 (32,53%)
Zin met 1 graad van inbedding	23 (26,44%)	32 (38,55%)
Zin met 2 graden van inbedding	11 (12,64%)	19 (22,90%)
Zin met 3 graden van inbedding	0 (0%)	3 (3,61%)
Zin met 4 graden van inbedding	0 (0%)	2 (2,41%)

De toespraak van Vogelaar bevat 24 zinnen die 2 of meer graden van inbedding bevatten (28,92% van het totaal), tegenover 11 (12,64%) in Wilders' toespraken. Ook dit verschil tussen beide sprekers is significant.⁸⁷ Zinnen als (40) en (41), waarin respectievelijk 3 en 4 graden van inbedding zijn aan te wijzen, zijn in de toespraak van Wilders afwezig (niveaus van zinsinbedding zijn met nummering aangegeven op het moment dat een volgend inbeddingsniveau begint):

⁸⁵ Van zinsinbedding is sprake wanneer een zin (in de definitie van 'subject-predikaatverbinding' – zie noot 78) voorkomt als zinsdeel of zinsdeelstuk in een 'hogere' zin (E-ANS 19.2.3). Een volzin (vgl. noot 78) als 'Hanna dacht dat de zeggenkorfslak in Nederland uitgestorven is' bevat 1 graad van inbedding. Dat kan met haakjes als volgt worden gevisualiseerd: '[Hanna dacht [dat de zeggenkorfslak in Nederland uitgestorven is]]'.

⁸⁶ In Tabel 11 komt het aantal zinnen zonder inbeddingen uiteraard overeen met het aantal zinnen zonder bijzinnen in Tabel 10. Voor het aantal zinnen met bijzinnen uit Tabel 10 geldt dat deze overeenkomen met het totaal aantal zinnen met 1-4 graden van inbedding in Tabel 11. Met andere woorden, in Tabel 11 is de categorie 'zinnen met bijzinnen' uit Tabel 11 verder uitgesplitst naar mate van inbedding.

⁸⁷ W: 11/87z vs. V: 24/83z; LL = 5,58, $p < 0,05$. Voor deze loglikelihood-berekening is als referentiecorpus niet het aantal woorden, maar het aantal volzinnen (vgl. noot 78) van beide toespraken gebruikt. Daarbij zijn W1, W67 en V1 buiten beschouwing gelaten, omdat deze bestaan uit een woord of de woordgroep (nl. ('Mevrouw de Voorzitter').

- (40) Terugkijkend op de afgelopen jaren, kan ik zeggen [1] dat het tijdens de eerste jaren van de multiculturele samenleving not done was [2] om de problemen aan te kaarten [3] die samenhangen met de komst van culturele en religieuze gebruiken en gewoontes in ons land door de migranten, [1] laat staan dat [2] wij durfden te discussiëren in termen van verplichtingen [3] die daar voor migranten uit voortvloeiden. (V38-39)
- (41) In dat verband heb ik op de vraag van de journalist gezegd, [1] dat ik mij zou kunnen voorstellen [2] dat [3] als je zo naar cultuur kijkt, [2] er een situatie kan ontstaan [3] waarin de cultuur van de miljoen moslims [4] die wij op dit moment in Nederland hebben, [3] na een paar eeuwen haar sporen nalaat in de Nederlandse cultuur. (V79)

Opvallend in Wilders' toespraak is het relatief grote aantal zinnen zonder inbedding (zie Tabel 11). Een passage waarin dit kenmerk van Wilders' toespraak goed naar voren komt is (42): in de hele passage zijn slechts twee inbeddingen (van 1 graad) waarneembaar.

- (42) De Koran is een opruiend boek. Het verspreiden van een opruiend boek is op grond van artikel 132 van ons Wetboek van Strafrecht verboden. Daarnaast zet de Koran aan tot haat en roept het op tot moord en doodslag. Verspreiding van dergelijke teksten is op grond van artikel 137e van het Wetboek van Strafrecht strafbaar gesteld. De Koran is levensgevaarlijk en volledig in strijd met onze rechtsorde en democratische rechtsstaat. Het zal de rechtsstaat, de vrijheid van godsdienst en onze Westerse beschaving alleen maar versterken [1] als wij de Koran verbieden. [1] Als het kabinet dit idee van mij niet overneemt, [0] zal ik in tweede termijn een motie indienen. Dan kan de Kamer zich daarover uitspreken. (W17-24)

Al met al bevat Wilders' toespraak dus significant kortere zinnen, minder bijzinnen en minder graden van inbedding dan de toespraak van Vogelaar. Dat zijn indicaties dat Wilders' toespraak lager scoort op zinscomplexiteit dan de toespraak van Vogelaar.

3.3.2.7 Aan- of afwezigheid van complementatie

In de checklist wordt onder A5 de aandacht gevestigd op een specifieke vorm van inbedding, namelijk complementatie. In deze paragraaf zal ik betogen dat Geert Wilders beduidend minder van complementatie gebruikmaakt dan Ella Vogelaar, en dat dit verschil relevant is voor de indruk dat zij hun boodschap op een respectievelijk 'heldere' en 'wollige' manier verwoordden. Daartoe is het nodig eerst mijn theoretisch perspectief op complementatie te schetsen.

Gevallen van complementatie worden in de traditionele zinsontleding aangeduid met ‘voorwerpszinnen’ (43-45) en ‘onderwerpszinnen’ (46-47):⁸⁸

- (43) *Ik denk dat* mijn rol als minister voor integratie is om dit soort zaken aan de orde te stellen binnen de gemeenschappen waarin zij voorkomen. (V61)
- (44) *Vaak zien wij dat* in die debatten de emoties hoog oplopen, wat heel begrijpelijk is, want dit soort vraagstukken raakt mensen heel direct en heel persoonlijk. (V35-36)
- (45) *Wij weten met elkaar dat* deze processen niet van de ene op de andere dag te realiseren zijn. (V70)
- (46) *Het is begrijpelijk dat* dat heeft geleid tot een groeiend onbehagen (...). (V40)
- (47) *Het spreekt vanzelf dat* veel van die vragen niet alleen gelovigen, maar iedereen in de samenleving bezighouden. (V33)

Verhagen (2005a: 78-155) betoogt dat gevallen als (43)-(47) beschouwd moeten worden als gevallen van eenzelfde type *constructie*, d.w.z. ze moeten worden gezien als concrete gevallen van een abstracter, onderliggend patroon dat een geconventionaliseerde vorm en betekenis (of functie) heeft.⁸⁹ Meer specifiek hebben complementconstructies als (43)-(47) met elkaar gemeen dat ze bestaan uit een ‘matrixzin’ en een ‘complementzin’, die ieder hun eigen functie hebben. Dit kan worden geïllustreerd met het volgende tekstfragment, dat grotendeels is ontleend aan Verhagen (2005a: 96):

⁸⁸ Onder ‘complementatie’ versta ik in dit proefschrift enkel finiete complementatie. Infinitie complementatie laat ik buiten beschouwing: ik baseer mijn analyse voor een groot deel op de theorie van Verhagen (2005a), en zijn theorie is enkel gericht op finiete complementatie. Een toepassing op infinitie complementatie is nog een desideratum.

⁸⁹ Zie Verhagen (2005b) voor een gedetailleerde bespreking van de notie ‘constructie’ en het achterliggende theoretische kader van de constructiegrammatica.

(48) MATRIXZIN	COMPLEMENTZIN
a. Eerder vertelde ik dat	het al gelukt is om klonen van zoogdierenembryo's te kweken.
b. Uit het bovenstaande valt nu af te leiden dat	het binnenkort mogelijk wordt om ook met het DNA van volwassen dieren nieuwe embryo's te maken.
c. De directeur van GenTech verwacht zelfs dat	dit reeds volgend jaar zal gebeuren.
d. Anderen zijn van mening dat	het misschien wat langer zal duren, maar
e. wij gaan ervan uit dat	het klonen van een volwassen schaap of paard binnen 10 jaar een feit is.
f. De vraag is of	de samenleving hier mentaal en moreel aan toe is, (...).

Complementconstructies als (48a) t/m (48f) hebben gemeen dat de complementzinnen 'zelfstandig' een beschrijving van een verschijnsel of stand van zaken in de werkelijkheid geven, terwijl de matrixzinnen iemands perspectief of visie weergeven t.o.v. die beschrijving van de werkelijkheid. De complementzinnen geven een beschrijving van de propositionele inhoud; de matrixzinnen vormen een uitnodiging aan de lezer/luisteraar om die inhoud vanuit een bepaald perspectief of gezichtspunt te beschouwen.⁹⁰ In veel gevallen geeft de matrixzin daarbij een expliciete indicatie wiens perspectief of visie wordt gepresenteerd, doordat de persoon of instantie genoemd wordt aan wie het perspectief moet worden toegeschreven. Het kan daarbij gaan om het perspectief van de schrijver (zoals in (48a): 'ik'), maar ook om de visie van iemand anders. Dat is bijvoorbeeld het geval in (48c), waar de visie van 'de directeur van GenTech' wordt weergegeven. Ook kan het zijn dat er in de matrixzin van een complementconstructie sprake is van een 'gedeeld gezichtspunt', zoals met voorbeeld (48e) kan worden geïllustreerd: hier wordt de visie van 'wij' weergegeven, d.w.z. het perspectief van de schrijver en ten minste één andere (hier niet nader gespecificeerde) persoon.

Vaak geeft de matrixzin dus een expliciete indicatie wiens visie wordt gepresenteerd. In sommige complementconstructies, zoals in (48b) en (48f), wordt de propositionele inhoud echter aan een perspectief gekoppeld waarbij het minder duidelijk is om wiens gezichtspunt het gaat. Gevallen als (48b) en (48f) worden door Verhagen (2005a: 133) 'onpersoonlijke' complementconstructies genoemd. Kenmerkend voor dit type constructie is dat

⁹⁰ In termen van Mental Space Theory (Fauconnier en Sweetser 1996) is de matrixzin een 'mental space builder': de matrixzin opent een 'mentale ruimte' van waaruit de inhoud van complementzin beschouwd wordt. Zie voor de notie perspectief ook paragraaf 4.3.2.5.

de bron aan wie het perspectief moet worden toegeschreven meer op de achtergrond blijft. In dit soort gevallen biedt de context uitsluitel: zo blijkt in (48b) en (48f) uit de context dat we hier te maken hebben met het perspectief of gezichtspunt van de schrijver.

Het wel of niet inzetten van een complementconstructie kan worden beschouwd als een stilistische keuze die van invloed is op wat Verhagen (2005a) in navolging van de Franse taalkundigen Anscombre en Ducrot (Ducrot 1996) de ‘argumentatieve kracht’ van een uiting noemt. Volgens Verhagen is taalgebruik inherent argumentatief van aard: het stuurt de luisteraar (of lezer) in de richting van een bepaalde conclusie. Daarbij kan de ‘argumentatieve kracht’ of ‘sterkte’ waarmee wordt aangestuurd op zo’n conclusie variëren. Een voorbeeld: (49a) en (49b) sturen allebei in de richting van de conclusie ‘laten we het risico maar niet nemen’, maar dat gebeurt krachtiger in (49a) dan in (49b), en hetzelfde geldt voor (50): ook hier is de argumentatieve richting van beide uitingen hetzelfde (ze sturen aan op de inferentie ‘laten we het maar proberen’), maar de ‘kracht’ of ‘sterkte’ waarmee die inferentie wordt afgedwongen is groter in (50a) dan in (50b).⁹¹

- (49) a. Er is geen kans dat de operatie slaagt.
- b. Er is weinig kans dat de operatie slaagt.
- (50) a. Er is een kans dat de operatie slaagt.
- b. Er is een kleine kans dat de operatie slaagt.

Met voorbeeld (51) kan worden geïllustreerd dat ook het wel of niet inzetten van een complementconstructie van invloed is op de ‘argumentatieve kracht’ van een uiting:⁹²

- (51) Zullen we via de Lingestraat naar de sportschool rijden?
- a. Er zijn wegwerkzaamheden.
- b. Ik weet zeker dat er wegwerkzaamheden zijn.

In (51) sturen beide antwoorden de luisteraar in richting van dezelfde conclusie (‘nee, we kunnen beter een andere route nemen’). De keuze voor formulering a) of b) beïnvloedt echter de *sterkte* waarmee wordt aangestuurd op het maken van die inferentie. De a)-zin presenteert de relevante informatie rechtstreeks, ‘feitelijk’. De complementconstructie in b) daarentegen relateert die informatie expliciet aan het gezichtspunt dat de spreker op de situatie heeft: de complementconstructie vormt een uitnodiging aan de luisteraar om het

⁹¹ Zie Verhagen (2002: 102-108), Verhagen (2005a) en Verhagen (2008).

⁹² Het voorbeeld is gebaseerd op Verhagen (2005a: 105).

perspectief van de spreker in te nemen. Daardoor laat de b)-zin expliciet de mogelijkheid open dat er een verschil is tussen dat perspectief en de realiteit: het laat ruimte voor *andere* mogelijke gezichtspunten, met als gevolg dat de constructie ruimte biedt voor discussie over de inferentie waarop wordt aangestuurd ('een andere route kiezen'). Dit in tegenstelling tot de a)-zin, waarin simpelweg wordt *gesteld* dat iets het geval is.⁹³

Het veronderstelde effect van een complementconstructie is dus dat de constructie ruimte biedt aan de luisteraar om de inhoud van de complementzin ter discussie te stellen. Dit komt doordat de matrixzin van de constructie expliciet een gezichtspunt of visie 'introduceert'. Het is van belang te benadrukken dat dit geldt voor complementconstructies als zodanig, d.w.z. los van de lexicale invulling van de matrixzin. Die lexicale invulling kan uiteraard heel verschillend zijn, ook wat betreft de argumentatieve kracht van de complementconstructie. Zo is de formulering in (52) duidelijk zwakker dan die van (53) en (54): van deze drie voorbeelden biedt de constructie in (52) duidelijk de meeste ruimte voor discussie. Zinnen als (53) en (54) lijken op het eerste gezicht de ruimte voor discussie te beperken:

(52) Ik denk dat er volgende week een hittegolf komt.

(53) Ik weet absoluut zeker dat er volgende week een hittegolf komt.

(54) Het is een feit dat er volgende week een hittegolf komt.

Zonder verschillen tussen complementconstructies onderling te bagatelliseren, kan over dergelijke verschillen worden gegeneraliseerd wanneer het vergelijkingspunt een formuleringsalternatief is zonder complementatie. Zoals gesteld bestaat er tussen formuleringsalternatieven met en zonder complementatie een wezenlijk verschil: de matrixzin van een complementconstructie introduceert een bepaald perspectief op de inhoud van de complementzin, en de aanwezigheid van zo'n perspectief biedt altijd de expliciete mogelijkheid dat er ook andere perspectieven mogelijk zijn – los van de verdere lexicale invulling die aan de matrixzin gegeven wordt. Wanneer een spreker kiest voor het introduceren van een perspectief door een complementconstructie te gebruiken, kan hij *vervolgens* de ruimte voor discussie laten variëren van zeer ruim tot zeer beperkt: zoals gezegd biedt (52) duidelijk meer ruimte voor discussie dan (53) of (54). Dit neemt echter niet weg dat óók in (53) en (54) expliciet een perspectief geïntroduceerd wordt – in tegenstelling

⁹³ Geformuleerd in termen van Mental Space Theory (Fauconnier en Sweetser 1996): het essentiële verschil tussen (51a) enerzijds en (51b) anderzijds is dat er in (51b) een mentale ruimte wordt geopend, en in (51a) niet. Het openen van een mentale ruimte suggereert dat dezelfde beschrijving van de werkelijkheid ook vanuit een andere mentale ruimte/vanuit een ander perspectief te beschouwen is. In een formulering zonder complementconstructie (zoals (51a)) ontbreekt die suggestie (zie ook Verhagen 2005a).

tot wanneer de spreker voor een formuleringsalternatief zonder complementatie had gekozen. In (54) zegt de spreker een feit te presenteren, maar de constructie maakt dat hij expliciet een opvatting presenteert. Een werkelijk ‘stellende’ of ‘feitelijke’ presentatiewijze zou een formuleringsalternatief zijn geweest *zonder* complementatie: ‘Er komt volgende week een hittegolf’. In een dergelijke formulering wordt geen ruimte geboden voor discussie: de komst van een hittegolf wordt simpelweg meegedeeld, zonder ‘inbedding’ in het perspectief van de spreker.⁹⁴

Terug nu naar de toespraken van Geert Wilders en Ella Vogelaar. Opvallend is dat Ella Vogelaar veelvuldig gebruikmaakt van complementconstructies waarbij de matrixzin haar perspectief weergeeft. Zo valt in een flink aantal van de tot nu toe besproken fragmenten uit haar toespraak dit type complementconstructies waar te nemen: niet alleen in (43)-(47) aan het begin van deze paragraaf, maar bijvoorbeeld ook in fragmenten (19), (23), (25) en (31)-(34) in eerdere paragrafen. Een verdere illustratie vormen fragmenten (55)-(60):

- (55) In het integratiebeleid komt het erop aan om (...). *Maar ik zeg ook dat* integratie van twee kanten moet komen. (V53-54)
- (56) Cultuur is echter geen statisch begrip, zodat nieuwe invloeden in een cultuur of samenleving aan de orde zijn. (...) *Het betekent dat* cultuur en samenleving van buitenaf en door nieuwe ontwikkelingen aan veranderingen onderhevig zijn. (V74-77)
- (57) *Het lijkt mij goed om aan te geven dat* ik mij als minister voor Integratie een minister van alle burgers in dit land voel. (V4)
- (58) (...) *soms lijkt het alsof* het bij integratie alleen nog maar om geloofsvraagstukken gaat, (...). (V22)
- (59) Sommige gebruiken en tradities worden vrijwel geruisloos in de samenleving aanvaard, maar *nij zien ook dat* minder prettige en soms zelfs negatieve kanten van veranderingen wrijving en spanningen in de samenleving veroorzaken. (V12)
- (60) *Het is een gegeven dat* de acceptatie van deze religie wordt bemoeilijkt doordat de islam een aantal sterke uitingsvormen heeft in het publieke domein. (V48)

⁹⁴ Uiteraard wil dit niet zeggen dat een ‘gestelde’ beschrijving van de werkelijkheid (dus zonder het gebruik van een complementconstructie) niet tot discussie kan leiden. Het punt is dat de formuleringskeuze daartoe niet expliciet ruimte biedt, doordat de komst van een hittegolf *gesteld* wordt, en niet als visie wordt gepresenteerd – zoals het geval is bij een complementconstructie als in (52)-(54).

Tabel 12. Aantal complementconstructies die het perspectief van de spreker weergeven in de toespraken van Wilders en Vogelaar: absolute aantallen en procentueel (tussen haakjes).

Type zin	Geert Wilders	Ella Vogelaar
Zinnen met complementatie	4 (4,6%)	27 (32,5%)
Zinnen zonder complementatie	83 (95,4%)	56 (67,5%)

In totaal bevat de toespraak van Vogelaar 27 complementconstructies die in de matrixzin het perspectief van Vogelaar weergeven (zie Tabel 12).⁹⁵ In de toespraak van Wilders treffen we 4 van dit soort complementconstructies aan – hetgeen significant minder is.⁹⁶ Kenmerkend voor Wilders’ manier van formuleren is juist de *afwezigheid* van dit soort complementconstructies. Vergelijk bijvoorbeeld de denkbare passage in (61) met de passage in (62), afkomstig uit Wilders’ toespraak:

- (61) *Het is een feit dat* wij afstevenen op het einde van de Europese en Nederlandse samenleving zoals wij die nu nog kennen, maar de minister-president antwoordde deze week op mijn Kamervragen doodleuk dat er van islamisering in Nederland geen sprake kan zijn. *Ik vind dat dat* een nu al historische vergissing is. Geen sprake van islamisering? *Het staat vast dat* heel veel Nederlanders, mijnheer de minister-president, de islamisering van Nederland iedere dag zien. *Ik weet zeker dat* heel veel mensen daar genoeg van hebben. *Ik ben ervan overtuigd dat* zij genoeg hebben van die hoofddoekjes, (...). Maar *ik constateer dat* er gelukkig ook nog hoop is. *De PVV heeft namelijk gemerkt dat* de meerderheid van de Nederland doordrongen is van het feit dat de islam een gevaar is. (...) Wij nemen die mensen uiterst serieus, want *het is een feit dat* veel Nederlanders het spuugzat zijn en hunkeren

⁹⁵ Met deze analyse zijn niet per se *alle* gevallen van complementatie in beide toespraken in kaart gebracht: de analyse is gericht op die complementconstructies waarin de matrixzin op een of andere manier uitdrukking geeft aan het perspectief van de *spreker*. Het gaat dus bijvoorbeeld om constructies van het type (48a), (48b), (48e) en (48f). Complementconstructies waarin in de matrixzin het perspectief van de spreker ontbreekt (zoals in (48c en 48d), zijn niet geïnventariseerd. Een geval als ‘Minister Donner *zei eerder dat* hij de invoering van een sharia in Nederland zich kon voorstellen’ (W59) is voor de hier gepresenteerde analyse dus niet relevant. Concreet is voor het tellen van complementconstructies met Wilders’ of Vogelaars perspectief in de matrixzin de in paragraaf 5.3.2 beschreven methode gehanteerd; hier beperk ik me daarom tot een verwijzing naar die beschrijving.

⁹⁶ W: 4/87z vs. V: 27/83z; LL = 20,23, p < 0,0001. Voor deze loglikelihood-berekening is als referentiecensus niet het aantal woorden, maar het aantal volzinnen (vgl. noot 78) van beide toespraken gebruikt. Daarbij zijn W1, W67 en V1 buiten beschouwing gelaten, omdat deze bestaan uit een woord of de woordgroep (nl. (‘Mevrouw de) Voorzitter’). Zie verder ook noot 176 in paragraaf 5.3.2.

naar actie. *Het is onbegrijpelijk* dat de Haagse politiek helemaal niets doet, tegengehouden door angst, (...).

- (62) Wij stevenen af op het einde van de Europese en Nederlandse samenleving zoals wij die nu nog kennen, maar de minister-president antwoordde deze week op mijn Kamervragen doodleuk dat er van islamisering in Nederland geen sprake kan zijn. Dat is een nu al historische vergissing. Geen sprake van islamisering? Heel veel Nederlanders, mijnheer de minister-president, zien de islamisering van Nederland iedere dag. Heel veel mensen hebben daar genoeg van. Zij hebben genoeg van die hoofddoekjes, (...). Maar er is gelukkig ook nog hoop. De meerderheid van de Nederlanders is namelijk doordrongen van het feit dat de islam een gevaar is. (...) Wij nemen die mensen uiterst serieus, want veel Nederlanders zijn het spuugzat en hunkeren naar actie. Maar de Haagse politiek doet helemaal niets, tegengehouden door angst, (...). (W46-56)

Een soortgelijke demonstratie vormen fragmenten (63) en (64). De passage in (63) is een denkbaar alternatief voor het fragment in (64), dat afkomstig is uit de toespraak van Wilders.⁹⁷

- (63) *Het is een feit dat* moslims de teksten in de Koran die eeuwig gelden voor alle moslims, ook vandaag de dag nog kunnen beschouwen als een "license to kill" (...). *Ik ben ervan overtuigd dat* de inhoud van de Koran zo is geformuleerd dat de bevelen gericht zijn aan moslims van alle tijden, dus ook aan de moslims van nu. In tegenstelling tot teksten in bijvoorbeeld de Bijbel die juist zijn geformuleerd als historische verhalen waarbij de gebeurtenissen in een ver verleden in een context worden geplaatst, *is duidelijk dat* dit bij de Koran niet het geval is. *Het is dan ook geen toeval dat* het moslims waren en geen joden of christenen die de catastrofale terroristische aanslagen in New York, Madrid en Londen pleegden en niet voor niets werd Theo van Gogh door de moslim Mohammed Bouyeri op beestachtige wijze afgeslacht.
- (64) Moslims kunnen de teksten in de Koran die eeuwig gelden voor alle moslims, ook vandaag de dag nog beschouwen als een "license to kill" (...). De inhoud van de Koran is zo geformuleerd dat de bevelen gericht zijn aan moslims van alle tijden, dus ook aan de moslims van nu. In tegenstelling tot teksten in bijvoorbeeld de Bijbel die juist zijn geformuleerd als historische verhalen waarbij de gebeurtenissen in een ver verleden in een context worden geplaatst, is dit bij de Koran niet

⁹⁷ De passage in (64) wordt bovendien direct gevolgd door fragment (42) (zie paragraaf 3.3.2.6). Ook daar komt de afwezigheid van complementconstructies duidelijk naar voren.

het geval. Het waren dan ook moslims en geen joden of christenen die de catastrofale terroristische aanslagen in New York, Madrid en Londen pleegden en niet voor niets werd Theo van Gogh door de moslim Mohammed Bouyeri op beestachtige wijze afgeslacht. (W13-16)

Waar Ella Vogelaar met haar zinsbouw dus veelvuldig ruimte biedt voor alternatieve visies of standpunten, biedt de zinsbouw van Wilders' toespraak die ruimte *niet*: in de zinsbouw van Wilders is de suggestie afwezig dat er andere gezichtspunten mogelijk zijn op de kwesties die aan de orde worden gesteld. Door Vogelaaars keuze voor het gebruik van complementconstructies brengt zij haar standpunten expliciet als opinies, terwijl Wilders zijn standpunten overwegend als *feiten* presenteert. Dit verschil in presentatiewijze draagt bij aan de indruk dat Wilders zijn standpunten helderder formuleerde dan Vogelaar: anders dan bij Vogelaar is bij Wilders de suggestie afwezig dat de werkelijkheid ook anders zou kunnen zijn dan zoals door hem wordt voorgesteld.

3.3.2.8 Parallellisme en anafoor

Onderdeel C2 van de checklist richt de aandacht op grammaticale en lexicale patronen. Het parallellisme is een woordfiguur waarbij zinnen of zinsdelen op dezelfde wijze zijn opgebouwd (Braet 2007: 118; Fahnestock 2011: 226-230). Zowel in de toespraak van Wilders als in die van Vogelaar zijn 2 passages aanwijsbaar waarin evidente gevallen van deze stijlfiguur worden ingezet. Daarbij is de *lengte* van de passages waarover deze stijlfiguur zich uitstrekt, in beide toespraken zeer verschillend.

Een van de twee passages uit Wilders' toespraak waarin het parallellisme zich manifesteert, is het slot. Wilders eindigt met een serie imperatieven, die gezamenlijk een parallellisme vormen:

- (65) Er rust een historische taak op uw schouders, mijnheer Balkenende. Wees moedig. Doe waar veel Nederlanders om schreeuwen. Doe wat Nederland nodig heeft. Stop de immigratie uit moslimlanden. Sta geen enkele nieuwe moskee meer toe. Sluit de islamitische scholen. Verbied de boerka. Verbied de Koran. Zet criminele moslims, zoals die Marokkaanse straatterroristen waar mensen in het land echt knettergek van worden, nu een keer het land uit. Neem uw verantwoordelijkheid. Stop de islamisering. (W76-87)

De tweede passage uit Wilders' toespraak is weergegeven in (66). De parallelle opbouw van zinnen en zinsdelen (zie de onderstrepingen), wordt daarbij gecombineerd met de anafoor (zie de cursiveringen): een stijlfiguur waarbij herhaling van een woord of woordgroep optreedt aan het begin van op elkaar volgende zinnen (Braet 2007: 116; Fahnestock 2011: 230-231).

- (66) *Heel veel Nederlanders*, mijnheer de minister-president, zien de islamisering van Nederland iedere dag. *Heel veel mensen* hebben daar genoeg van. Zij hebben genoeg *van* die hoofddoekjes, *van* die boerka's, *van* dat ritueel slachten van dieren, *van* eerwraak, *van* schallende minaretten en krijgende imams, *van* vrouwenbesnijdenis, *van* maagdenvlieshersteloperaties, *van* de mishandeling van homo's, *van* het Turks en Arabisch in de bus en de trein en de folders op het gemeentehuis, *van* dat hallalvlees bij Albert Heijn en van El HEMA, *van de* shariatelementen en de shariahypotheek van Wouter Bos *en van* de enorme oververtegenwoordiging van moslims in de misdaad, zoals de Marokkaanse straatterroristen. (...) *De meerderheid van de Nederlanders* is namelijk doordrongen van het feit dat de islam een gevaar is. *De meerderheid van de Nederlanders*, zo blijkt uit een opinieonderzoek, ziet de islam als een bedreiging van onze cultuur. (...) Maar de Haagse politiek doet helemaal niets, tegengehouden *door* angst, *of door* – zeg ik tegen de heer Pechtold – verkeerde ideeën, *of door* politieke correctheid, *of door* simpelweg electorale motieven (...). (W49-56)

In Vogelaars toespraak manifesteert het parallellisme zich in de passages (67) en (68). Ook Vogelaar combineert het parallellisme met de anafoor. De tekstlengte waarover beide stijlfiguren zich uitstrekken, is daarbij echter beduidend korter:

- (67) *Wij moeten* hiermee zo omgaan dat wij voorkomen dat mensen elkaar de rug toekeren, *wij moeten* ervoor zorgen dat zij juist op zoek gaan naar samenhang en naar het gemeenschappelijke, ondanks de verschillen. (V14)
- (68) *Als je* met mensen praat, leer je ze kennen. *Als je* niet met ze praat, leer je ze niet kennen. *Wat je* niet kent, boezemt je angst in. *Wat je* vreest, vernietigt je. (V17-20)

Het parallellisme en de anafoor zijn beide stijlfiguren die bijdragen aan een overzichtelijke, heldere opbouw van zinnen of zinsgedeelten (Fahnestock 2011: 231). Het feit dat deze figuren zich in Wilders' toespraak over beduidend langere passages uitstrekken, is dan ook relevant: ook dit kan ertoe hebben bijgedragen dat Wilders' taalgebruik als helderder werd gepercipieerd dan dat van Vogelaar.

3.3.2.9 Metafoor

Tot besluit van de stilistische analyse wil ik nog kort de aandacht vestigen op een van de stijlfiguren die onder onderdeel C3 ('semantische patronen') in de checklist wordt genoemd: de metafoor. Een metafoor combineert twee

domeinen (veelal één concreet en één abstract), op zo'n manier dat kennisinhoud en -structuur vanuit het ene domein (het 'brondomein') wordt overgedragen naar het andere (het 'doeldomein') (Lammerts & Verhagen 1994: 375; Charteris-Black 2011: 31).

In de toespraak van Ella Vogelaar spelen metaforen geen opvallende rol. Vogelaar maakt niet systematisch gebruik van een bepaald 'brondomein' om over het 'doeldomein' integratie te praten. Dit is in Wilders' toespraak anders. Wilders hanteert bij het bespreken van integratieproblematiek herhaaldelijk terminologie uit het brondomein 'oorlog'. Een aantal voorbeelden:

- (69) Ongeveer 1400 jaar geleden is ons *de oorlog verklaard* door een ideologie van haat en geweld (...). (W04)
- (70) De islam wil *overheersen, onderwerpen, doden en oorlog voeren*. Die toenemende islamisering moet (...) worden *gestopt*. De islam is *het paard van Troje in Europa*. (W40-42)
- (71) Zij [minister Vogelaar] toont daarmee aan dat zij de Nederlandse cultuur *verraadt*. (W62)
- (72) Laten wij ervoor zorgen dat de derde islamitische *invasie* die nu volop gaande is, *tot stilstand wordt gebracht*. (W34)

Lakoff & Johnson (1980) hebben laten zien dat metaforen onze gedachten structureren en sturen. Het feit dat Wilders oorlogsmetaforiek gebruikt om over integratieproblematiek te spreken, draagt ertoe bij dat Wilders 'helder' overkomt: de oorlogsmetafoor biedt hem de mogelijkheid een heldere rolverdeling te maken tussen goed en kwaad, tussen agressor ('de' islam), 'slachtoffers' (miljoenen Nederlanders), lafaards (de regering; leden van het kabinet) en verdedigers van de vrijheid (Wilders en de PVV). Bovendien kan de door Wilders voorgestelde oorlogssituatie voor hem dienen als een rechtvaardiging voor zijn compromisloze en radicale standpunten: in vreedzame tijden zijn dergelijke opvattingen minder vanzelfsprekend (vgl. Lammerts & Verhagen 1994).

3.4 Samenvatting en conclusies

In dit hoofdstuk heb ik een stilistische analyse gepresenteerd van de toespraken die Geert Wilders en Ella Vogelaar hielden tijdens het debat over het kabinetsstandpunt ten aanzien van het rapport 'Dynamiek in islamitisch activisme' van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), dat beter bekend is komen te staan als het 'Knettergek-debat'. Ik heb betoogd dat de spreekstijl van Wilders en Vogelaar als respectievelijk 'helder' en 'wollig' overkwam, en dat op het tekstuele microniveau tal van stilistische verschijnselen voor deze twee globale indrukken op macroniveau

verantwoordelijk zijn. De behandelde stijlmiddelen worden in Tabel 13 nog eens samengevat.

Tabel 13. Stilistische verschijnselen in de toespraken van Wilders en Vogelaar die bijdragen aan de indruk van een respectievelijk ‘heldere’ en ‘wollige’ spreekstijl.

Stilistische verschijnselen	Paragraaf
Intensiverende en extensiverende woorden	3.3.2.1
Concrete of abstracte naamwoorden	3.3.2.2
Nominalisaties	3.3.2.3
Definietheid of indefinietheid	3.3.2.4
Heldere of onheldere verwijswwoorden	3.3.2.5
Complexe of niet-complexe zinnen	3.3.2.6
a. zinslengte	
b. aan- of afwezigheid van bijzinnen	
c. graden van inbedding	
Aan- of afwezigheid van complementatie	3.3.2.7
Parallellisme en anafoor	3.3.2.8
Metafoor	3.3.2.9

In de stilistische analyse is voor alle besproken stilistische verschijnselen afzonderlijk betoogd dat deze bijdragen aan de heldere en wollige spreekstijl van beide politici. Uiteindelijk is het echter de *gezamenlijke* inzet van al die stilistische middelen, en het samenspel ertussen, die de indrukken van ‘helder’ en ‘wollig’ taalgebruik bewerkstelligen. Een passage uit Wilders’ toespraak die dit demonstreert is fragment (73), dat niet alleen een relatief lang parallellisme en anaforen bevat, maar ook tal van intensiverende woorden, definiete lidwoorden, weinig graden van inbedding, heldere verwijswwoorden, en geen complementatie (passages uit het fragment zijn in de verschillende deelparagrafen afzonderlijk besproken):⁹⁸

- (73) Wij stevenen af op het einde van de Europese en Nederlandse samenleving zoals wij die nu nog kennen, maar de minister-president antwoordde deze week op mijn Kamervragen doodleuk dat er van islamisering in Nederland geen sprake kan zijn. Dat is een nu al historische vergissing. Heel veel Nederlanders, mijnheer de minister-president, zien de islamisering van Nederland iedere dag. Heel veel mensen hebben daar genoeg van. Zij hebben genoeg van die hoofddoekjes, van die boerka’s, van dat ritueel slachten van dieren, van eerwraak, van schallende minaretten en krijsende imams, van

⁹⁸ Zie de bespreking van fragmenten (6), (7), (28), (39), (62) en (66) in verschillende subparagrafen van paragraaf 3.3.2.

vrouwenbesnijdenis, van maagdenvlieshersteloperaties, van de mishandeling van homo's, van het Turks en Arabisch in de bus en de trein en de folders op het gemeentehuis, van dat hallalvlees bij Albert Heijn en van El HEMA, van de shariatestaten en de shariahypotheek van Wouter Bos en van de enorme oververtegenwoordiging van moslims in de misdaad, zoals de Marokkaanse straatterroristen. (...) De meerderheid van de Nederlanders is namelijk doordrongen van het feit dat de islam een gevaar is. De meerderheid van de Nederlanders, zo blijkt uit een opinieonderzoek, ziet de islam als een bedreiging van onze cultuur. (...) Maar de Haagse politiek doet helemaal niets, tegengehouden door angst, of door – zeg ik tegen de heer Pechtold – verkeerde ideeën, of door politieke correctheid, of door simpelweg electorale motieven (...). (W49-56)

Ook de 'wolligheid' van Vogelaars spreekstijl is uiteindelijk het resultaat van de gezamenlijke inzet van verschillende stilistische middelen, en het samenspel daartussen. Een illustratie hiervan vormt fragment (74), dat eerder als voorbeeld (33) ter sprake kwam in paragraaf 3.3.2.5 om Vogelaars gebruik van onheldere verwijswwoorden te demonstreren:

- (74) Het gaat om het bevorderen van de emancipatie van vrouwen, het versterken van de weerbaarheid van die gemeenschappen tegen radicalisering en het bespreekbaar maken van eengerelateerd geweld. In die gemeenschappen zelf moet duidelijk worden wat wel en niet kan. Taboes rond dit soort onderwerpen moeten binnen die gemeenschappen worden doorbroken. In het integratiebeleid gaan wij uit van het behoud van verworvenheden in onze samenleving, zoals de gelijkheid van mannen en vrouwen, ongeacht hun seksuele geaardheid of religie. Het heeft in onze samenleving lang genoeg geduurd om tot een brede maatschappelijke acceptatie te komen van deze gelijkheden. Ik zal deze met kracht bevorderen en verdedigen. Maar ik zeg er ook bij dat dit betekent dat wij realisme en geduld nodig hebben. (V62-68)

In (74) gaan onheldere verwijswwoorden gepaard met de nodige abstracte woorden (o.a. 'emancipatie', 'gemeenschappen', 'radicalisering', 'acceptatie', 'gelijkheden'), naamwoordstijl in combinatie met lege werkwoorden ('het gaat om het bevorderen...'; '...gaan wij uit van het behoud van...'; 'komen tot een brede maatschappelijke *acceptatie*'), indefinietheid (o.a. 'taboes', 'verworvenheden'), en complementatie ('ik zeg er ook bij dat dit betekent dat...'). Het is de gezamenlijke inzet van dergelijke middelen, en hun interactie, die de indruk van een wollige spreekstijl bewerkstelligt.

Om relevante stijlmiddelen op het spoor te komen, is gebruikgemaakt van de checklist van Verhagen (2001a) (zie paragraaf 2.2.2). In de stilistiek is meermalen voorgesteld met een dergelijk checklist te werken, maar deze voorstellen hebben in de praktijk van stijlonderzoek tot op heden nauwelijks navolging gekregen. In hoeverre is het werken met een checklist, zoals die van Verhagen (2001a), nu waardevol is voor taalkundig-stilistisch onderzoek?

Ter beantwoording van die vraag is het allereerst zinvol om te expliciteren dat het verrichten van taalkundig-stilistisch onderzoek in verschillende componenten uiteenvalt – zoals de casus ook laat zien. Op macroniveau dient te worden vastgesteld welke intersubjectieve indruk de tekst in kwestie wekt; op microniveau moet de analist stijlmiddelen *identificeren*, *kwantificeren* en *interpreteren*. De checklist beoogt een hulpmiddel te zijn voor de eerste van deze drie taken op microniveau. Dit betekent dat de lijst dus geen ondersteuning biedt bij het beantwoorden van de vraag hoe eenmaal geïdentificeerde stijlmiddelen moeten worden geoperationaliseerd (‘welke criteria hanteer ik bij het tellen van naamwoordstijl?’), of bij het duiden van die stijlmiddelen (‘wat is in deze tekst het (veronderstelde) effect van naamwoordstijl?’). Voor deze kwesties dient de analist zich te verdiepen in de ‘linguïstische wereld’ die achter ieder onderdeel van de checklist schuilgaat (zie ook paragraaf 2.2.2).

Voor het identificeren van stijlmiddelen is de checklist onmiskenbaar waardevol. De checklist bevat een groot aantal aandachtspunten voor stilistisch onderzoek, en heeft zodoende een belangrijke heuristische functie. Door de lijst systematisch langs te lopen, wordt de analist als het ware gedwongen om een groot aantal stijlmiddelen in de analyse te betrekken; dit verkleint de kans dat relevante stijlmiddelen over het hoofd worden gezien. Zo zou zonder de checklist in de toespraken van Wilders en Vogelaar onder meer het verschillend gebruik van verwijswwoorden waarschijnlijk aan de aandacht van de analist zijn ontglipt.

Bovendien richt de checklist de blik van de analist als vanzelf ook op *grammaticaal*-stilistische verschijnselen. Dat is eveneens waardevol. Zoals in paragraaf 3.1 is opgemerkt, bestaat er in de analyse van politiek taalgebruik voor variatie op het terrein van grammaticale verschijnselen relatief weinig aandacht. Dit hoofdstuk demonstreert echter dat ook infrequent bestudeerde grammaticaal-stilistische verschijnselen als zinscomplexiteit en complementatie de moeite van het analyseren waard zijn. De checklist helpt om dergelijke middelen op te sporen: de lijst expliciteert dat stijlmiddelen zich op alle niveaus van een tekst bevinden – inclusief dat van de grammatica.

Het feit dat het werken met de checklist de kans verkleint dat relevante stijlmiddelen over het hoofd worden gezien, wil uiteraard niet zeggen dat die kans door de checklist wordt gereduceerd tot nul. De checklist kan de analist geen *volledige* garantie bieden dat alle relevante stijlmiddelen in een tekst worden gevonden, alleen al doordat de checklist niet uitputtend is. Een complete lijst

van stijlmiddelen zou immers een onhanteerbaar analyse-instrument opleveren (zie paragraaf 2.2.2). In de toespraken van Wilders en Vogelaar stuitte ik ook buiten de checklist om op een aantal relevante stijlmiddelen (zie Tabel 1 in paragraaf 3.3.1), en deze zouden in principe dus aan de checklist kunnen worden toegevoegd. Meer in het algemeen roept dit de vraag op in hoeverre de stilistische rijkdom van de lijst nog verbeterd kan worden, zonder dat de lijst veel aan praktische toepasbaarheid inboet. Voor het beantwoorden van die vraag is meer onderzoek noodzakelijk (zie ook hoofdstuk 6).

Tot slot verdient het werken met een checklist ook nog om een andere reden aanbeveling. Een kritiekpunt dat tegen de hier geschetste vorm van stijlonderzoek is ingebracht, is dat analyses ad hoc zouden zijn.⁹⁹ Doordat in de analyse een select aantal stijlmiddelen wordt besproken die door de analist van belang worden geacht, is het voor de lezer moeilijk om te achterhalen waarom nu juist deze middelen besproken worden, en geen andere. Hoewel deze kritiek door het werken met een checklist niet echt kan worden ondervangen (een checklist is immers niet volledig, en in zekere zin zelf ‘ad hoc’ van aard), is het werken met een checklist wel een verbetering. Wanneer in de analyse een checklist wordt gebruikt, krijgt de lezer namelijk een beter inzicht in de verschijnselen die de analist in overweging heeft genomen dan wanneer *geen* checklist zou worden gebruikt. Zo beschouwd heeft het werken met een checklist dus niet alleen voordelen voor de analist, die met het langslopen van de lijst de kans verkleint dat hij relevante stijlmiddelen over het hoofd ziet, maar ook voor de kritische lezer en beoordelaar van stijlanalyses, voor wie het transparanter wordt welke verschijnselen in de analyse allemaal in overweging zijn genomen. Het inzetten van een checklist bij taalkundig-stilistisch onderzoek zou ook om laatstgenoemde reden meer navolging verdienen dan het tot nu toe gekregen heeft.

⁹⁹ Zie Poole (2010: 147), Hamilton (2008: 559) en Van Rees (2005: 96), en de verwijzingen aldaar.